

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

3 3433 00222604 5

**The New York
Public Library**
ASTOR LENOX AND TILDEN FOUNDATIONS

Digitized by Google

А. БАХ.

ЦАР-ГОЛОД

Переклав
Микола Залізник.

Ціна 35 центів.

**Накладом Видавництва "Голос Правди"
119 E. 7th Street, New York, N. Y.**

1918.

The New York
Public Library
ASTOR LENOX AND TILDEN FOUNDATIONS

А. БАХ.

ЦАР-ГОЛОД

Переклав

Микола Залізняк.

НИКІДУР

Ціна 35 центів.

ВИДАВНИЦТВО "ГОЛОС ПРАВДИ"

119 E. 7th Street, New York, N. Y.

1918.

Digitized by

93-5636

ЦАР-ГОЛОД.

Лютий в світі є цар —
Голод — іменне йому!

Забудьмо на хвилю про власні злидні та турботи й пригляньмо ся пильно до житя, що кипить довкола нас — яким же дивним та не зрозумілим здаеть ся воно нам на перший погляд! На кожному кроці зауважимо ми безліч незрозумілих суперечностей. Одні працюють в поті чола, — другі нічого не роблять; одні голодують та як мухи вмирають від усяких хоб — другі живуть в розкішних палацах і їдять на сріблі та золоті; одні нарікають та терплять, — другі тішать ся та радіють. Міркуючи по справедливости, треба було сподівати ся, що саме той живе в достатках, хто працюватий та ошадний: праця в них аж горить і все йде добре. А оплакують свою долю трутні ледачі, та так їм і треба. Бо коли ти ледащо, пяниця, нарікай сам на себе, терпи всяке лихо та злидні, бо сам винен.

Дійсно було б так, як ми сподівали ся, коли б усе діяло ся по справедливости. Але вдійсности все виглядає цілком інакше. Живуть в злиднях, гинуть від голоду та хоб, безперестанно борять ся з жорстокою долею саме ті, що в кривавому поті чола працюють, а жите трутнів ледачих — то безперестанне свято. Богато є таких, що й тільки уміють, що гроші переводити, а грошей в них і кури не клюють. Чи ж се справедливо? Хто не родив ся сином богача, весь

вік в злиднях житеме; спить ще в колисці, а вже горе та лихо чигають на нього, щоб ухопити й понести муки в жите. Візьмімо для прикладу селянську дитину. Ще його від землі не видно, а вже воно тягне на шії тяжке ярмо, хотіло би бігати, пограти ся, а натомість йому дають лозину до рук та велять гусей пасти; а коли підросте, одержить вищий чин — буде свині пасти пізнійше телята і так далі по порядку. Та се ще нічого, бо сі дитячі літа селянської дитини минають принаймні без журби: гірше їй як підросте. Ось минуло їй вісім літ. Надійшла зима; заможнійші батьки віддають своїх дітей до шкіл; хотіло ся б і убогому хлопцеві до школи — весело там бути разом з іншими. Та він сього не може зробити; не для вбогих дітей така розкіш. В батька влітку хліб погано вродив, а тут треба платить податки та недобори; гроший не ма, а ротів багато. Довідуєть ся тоді батько, що сусідний пан заложив фабрику сірників: знайшла ся добра людина, що малечі заробіток дасть. Хлопцеві на фабрику йти хочеть ся так само, як грішникови горячу сковорду лизати. Та що робити — батько веде. Знає він добре, що за 12 та 14 годин праці на день зароблятиме хлопець тільки по 10 копійок; знає добре, що від сірки та фосфору почне він на фабриці слабувати. Тяжко йому, та все ж він міркує, що й сі 10 копійок потрібні в господарстві.

Коли йому пощастить, коли його ще змалку не змарнує хвороба й не скалічить машина — то доживши до 18 років мусітиме він сам подумати про свою долю. В фабриці сірників для нього вже нема місця; адже він не може працювати за 10 копійок денно, і через се хазяїн приймає на його місце молодших, котрим менше платить, а його викидає. Лишити ся на селі при батькові він теж не може: батько землі має мало і сам ледве з неї вижити може. Йде тоді наш хлопча до міста і поступає там наприклад на фабрику ситцю. Дивно йому зразу здало ся, коли його ставили біля машини — важко було справляти ся біля неї. Так і здаєть ся, що от от або прядиво урветь ся, або луку захопить між шестерню. Та помалу призвичаїв

ся він до нової роботи. Попрацював таким чином років три, а може й більше, приладив ся до роботи і зробив ся добрим ткачем. Живе він якось і думає весь вік свій при праці на фабриці прожити, коли нараз — гуп! — Власник фабрики оповіщує, що він мусить половину робітників на фабриці розщитати, бо на ситці попиту не має, і фабрика приносить страти. Наш ткач опинив ся разом з товаришами на вулиці. Пробував був щастя по інших фабриках, але скрізь почув однакову відповідь: „вибачайте, приятелю, ледве позбув ся я своїх власних робітників, та й то по поліцію доводило ся посилати”. Сів тоді наш ткач на міліні; немає на нього попиту та й край!

Що має робити? А пити та їсти треба; через се поступає він на першу фабрику, де тільки його прийняли. Опинив ся він наприклад на гамарні. Скільки бідолаха на терпів ся й які пекельні муки терпіти мусів, поки хоч трохи призвичаїв ся до нової роботи і забув своє ткацке ремесло! Та не встиг він до нового становища навикнути, як його знову прогнали. Мусів він тоді третього ремесла вчити ся. І так ціле жите своє він тягаєть ся, не знаючи, з якого боку лихо на нього впаде.

Безнадійний біль огортає людину, коли вона здумає, що на світі дієть ся. Стільки людина значить, скільки тріска, котрою хвиля на всі боки кидає. Як хвиля кидає її доля жорстока, рве й торгає, аж на решті до краю поломану вона викине її кудись на брук або під баркан — тут здихай!

Щож то за доля така? Щож то за сила така незнана, що так жорстоко людьми кидає, граєть ся ними, як трісками, позбавляє їх своєї волі? Дійсно велика се сила!

Лютий в світі є цар —
Голод — іменне йому!

Ось що се за сила! Цар-голод орудує людьми. Та не страшний був би голод, коли б лихий людський лад не додавав йому такої страшенної сили. Все лихо від людського ладу. Чого одним добре, другим

погано, чого одні розкошують, другі з голоду пухнуть?

Богато намучив ся людський розум, поки розв'язав се питане, поки дізнав ся, де правда, кривда в людських порядках.

Про сю правду та кривду людського ладу ми й будемо говорити. Коли все для нас буде ясне, може стати ся, лекше нам буде зарадити людській недолі.

РОЗДІЛ І.

Співробітництво. Поділ праці Обмін. Товар.

Щоб нам лекше було зрозуміти суть теперішнього ладу, почнемо з давніх часів. Коли ми хочемо добре пізнати яку людину, ми насамперед розпитуємо ся про все жите її від дитячих літ. І коли все її минуле жите буде перед нашими очима, тоді нам легко буде сказати, що се за людина. Те саме можна сказати і про весь людський рід. Коли дізнаємо ся, як він жив від найдавніщих часів і до нашого часу, як він дійшов до теперішнього свого становища — зрозуміємо багато сучасних річей.

За старовинних непамятних часів весь рід людській жив так, як тепер живуть півголі дикі люди — по лісах та печерах, без сіл та міст, без доріг та мостів. Мало сили в нього було і він не мав природної зброї. Природа дала бикові роги, вовкові гострі зуби, левові міцні пазурі; все се, щоб боронити ся від нападів. А дика людина нічого не мала, хіба тільки палицю загострену, котра й складала всю її зброю. А жити й дикунові хочеть ся. Доводить ся поживу здобувати, а найголовніше — боронити свою шкуру від ворогів звірів. Зрозуміло, що тимчасом як лев або медвідь пожирала що дня оленя або бика, дикун мусів жити ся всякою поганю. Що до ворогів, кожда звірина, що була дужча від дикуна, безкарно кривдила а навіть пожирала людину.

Становище дикої людини при таких обставинах було безнадійне. Де їй шукати допомоги та оборони?

Звичайно, що серед таких самих нещасливих дикунів, як і вона сама. І от по малу наші дикі люди починають громадити ся до купи, а згромадившись одразу духа набирають. Насамперед пощастило їм гуртом убити великого оленя, й їли вони його цілий день. А коли до них сунув ся медвідь, вони купою кинулись на нього й розплатили ся за його давні гріхи. Коли б дикі люди не зібрали ся до купи, вони оленини як вух своїх не бачили б, швидше б самі в медвежих лапах опинили ся. А тепер кождий не тільки оленини скуштував, а ще й медведя палицею почастував. Таким чином стародавні люди починають розуміти, що живучи в купі далеко лекше можна заспокоїти свої потреби; в спілці лекше буде й більшу звірину вбити, а медведів та вовків так налякати, щоб вони довго пам'ятали про силу людини. Коли вже раз засіла в голові диких людей думка про користність спільного життя, почали вони тримати ся громади, бо ніхто з них не хотів вертати ся до давнього злиденного та безборонного життя. Таким чином ми бачимо, що головна причина життя суспільного, громадського — нужда, безпомічність, котрі примусили людей єднати свої сили, як для здобування собі поживи, так і для оборони від ворогів. Таке з'єднане сил зветь ся **співробітництвом**, спільною працею. Щоб показати всю користь та необхідність співробітництва, я наведу такий приклад.

Треба перенести з одного місця на друге 10 чавунних стовпів, по 20 пудів ваги кождий. До сеї роботи взяло ся 10 чоловіка. Коли кождий з них візьме собі оден стовп, схоче сам перенести його, він ніколи його навіть з місця не ворухне. А коли всі 10 чоловіка з'єднають свої сили, візьмуть ся до одного стовпа, потім до другого і так далі, вони швидко скінчать сю роботу. Така сила співробітництва! Таким чином ми можемо сказати, що **нужда та безпомічність єднують людей та примушують їх до спільної праці й громадського або суспільного життя.**

Кожда така громада, щоб не загинути з голоду, мусить пильнувати над своєю безпечністю та дбати

про засоби, що забезпечують її існуванє. В міру того як розвиваєть ся людський розум та збільшуєть ся людське знанє, кожда громада робить все, що може, для забезпечєня собі добробиту: вона оре, сіє, викоує худобу, збирає овочі і т. д. Та не всі місця на поверхні землі мають однакові властивости. Через се не всі громади можуть жити з тої самої праці. Одна громада має, скажімо родючий чорнозем — вона сіє багато збіжа; друга осіла на луках, вона годує худобу; третя врешті натрапила випадково на болотяну місцевість — збіже на ній не родить, але натомиць болото має багато залізної руди, і громада берєть ся до того, що для неї найлекше. Побачимо, що з того виходить. Одна громада має багато хліба, але їй потрібні сокири та інші залізні вироби, а друга навпаки — має залізо, але їй не вистарчає хліба. І одній і другій громадї погано. І от люди з ріжних громад випадково стрічають ся між собою. Одні оповідають, що мають багато хліба, але не достає їм заліза, — другі, що мають занадто всяких залізних виробів, але мало хліба. Розумієть ся, вони рішають обміняти ся. Вони обмінюють ся своїми богатствами, і тепер обидві громади мають вже й хліб, і залізні вибори. А познайомивши ся раз, члєні ріжних громад річ річно обмінюють ся тим, що в себе виробили, або, як се в науці зветь ся, обмінюють ся своїми **продуктами**.

Коли члєни тих громад призвичаїли ся до обміну, наші ковалі починають міркувати так: „наша болотяна місцевість дуже погано родить хліб і шкода на неї працю витрачати. Ліпше вже кинемо хліборобство та будемо знати саме тільки ковальство. Тоді зможемо все, що виробимо, обміняти в сусідів на хліб та інші потрібні для нас річи”. Для кождої з наших громад потрібні і хліб, і залізні вироби. Але тепер вони влаштували ся так, що чорноземна громада виробляє самий тільки хліб, а болотяна — самі тільки залізні вироби, а потім обмінюють ся своїми продуктами.

Таким чином громади поділили поміж себе працю — одна живе тільки з хліборобства, друга тільки з ковальства — завели поділ праці. Через те, що кож-

да така громада пильнує брати ся тільки до того, що для неї лекше, то поділ праці повстає між багатьома громадами, котрі потім обопільно обмінюють ся своїми продуктами. Але й в середині громади теж мусить виникнути поділ праці. Хтонебудь, скажемо, має таку силу, що дерева з коріннями вивертає — буде з нього добрий орач, але за те чоботи так пошиє, що їх сором буде й людям показати. А инший слабовитий — коси не потягне, зате добре чоботи пошиє. Для обох потрібні і хліб і чоботи. Але щоб не гаяти орачеві даремно часу над шилом, а шевцеві над косою — кождий з них робить тільки одно: орач сіє хліб, а швець шиє чоботи: потім вони обінують ся своїми продуктами. Таким чином вони й поділили поміж себе працю. І в загалі, через те, що кожда людина охитнійше береть ся до любої для неї праці, в громаді запроваджуєть ся поділ праці. Коли в громаді є 30 чоловіка, між ними, наприклад, буде 17 орачів, 2 шевці, 2 ковалі, 5 теслів, 1 пічник. Кождий з них робить тільки одно, але всі вони разом виробляють все потрібне для житя громаді: хліб, чоботи та ин. Всі члени громади працюють спільно, але їх праця поділена: кождий робить тільки одно, памятаючи, що коли за двома зайцями поженеть ся, жадного не спіймає. Що поділ праці дійсно корисний, можна бачити з отсього прикладу. Добрий швець пошиє пару чобіт, скажемо, за два дні. А коли коваль кине своє ремесло і схоче шити собі чоботи, він їх і за два тиждні не пошиє. Теж саме буде і з шевцем, коли він схоче ніж зробити. Словом при поділі праці кожда людина, вибравши собі одно яке діло (вибравши собі фах), пристосовуєть ся до нього й працює в своїому фахові краще й швидше, ніж така, що одночасно до 20 ремесл береть ся.

Поділ праці робить працю видатнішою, або як кажуть, збільшує продуктивність (витворчість) праці.

Через те що при поділі праці кождий виробляє тільки оден з усіх потрібних для нього продуктів, то само по собі зрозуміло, він мусить обмінювати

свої виробу на виробу інших витворців. Наприклад швець, котрий виробляє тільки чоботи, мусить їх обміняти на хліб, сіль, одежу і т. д. Таким чином, при поділі праці необхідно мусить бути обмін продуктів.

Кожний витворець виробляє тільки невелику частину продуктів для своїх особистих потреб. Наприклад, швець, котрий на рік пошиє 150 пар чобіт, для своєї потреби виробляє тільки дві пари. Інші 148 пар він виробляє для обміну на інші потрібні для нього річі. Сі 148 пар уже будуть таким чином **товар**.

Всякі продукти, котрі виробляють ся для обміну (або на продаж), зуть ся **товаром**.

Таким чином виходить, що поділ праці викликає необхідність в обміні й примушує людей виробляти продукти для обміну (або на продаж), виробляти **товари**.

Коли тепер пригадаємо собі все сказане в сьому розділі, дійдемо до висновку, що лихо та безрадність еднають людей в громади і примушують їх до спільної праці. Потім різниця місцевих обставин та різнородність сил та здібностей окремих людей викликають поділ праці в співробітництві, як між окремими громадами, так і між членами тої самої громади. Поділ праці в свою чергу викликає обмін продуктами і витворюване продуктів для обміну — **продукцію товарів**.

РОЗДІЛ II.

Вартість товарів.

Ми вже знаємо, що поділ праці необхідно викликає обмін товарів. Тепер виникає питане, як довідати ся, скільки одного товару треба оддати при заміні на другий.

Візьмімо спочатку умисно найпростійший приклад. Швець хоче обміняти у ткача пару чобіт на полотно. Скільки полотна повинен отримати швець за свої чоботи? Річ проста, що швець хотів би отримати яко мога більше полотна, а ткач хотів би його да-
яко мога менше. Яким способом вони дійдуть до

згоди. Коли швець зажадає за свої чоботи, скажемо, 40 арш. полотна, ткач напевно відповість йому: „дивись за два дні чоботи зробив, а хоче за них 40 арш. полотна! А то дурна голова не розуміє, що я працював над сим полотном 4 дні! Коли ж навпаки, ткач даватиме шевцеві за його чоботи тільки 10 арш. полотна, то й швець йому на те відповість: „теж не дурень! Я над чобітьми 2 дні спину гнув, а ти свої 10 арш. полотна за один день виткав! Ні, голубе, за багато хочеш, не відповідно виходить так”. Але шевцеві полотно потрібне на штани, а ткач вже давно свої чоботи зносив, босо бігає, то ж треба якось погодити ся. Ото ткач і каже до шевця: „Слухай, брате, ти свої чоботи робив два дні, дам я тобі стільки полотна, скільки сам виробив за два дні. Ось маєш 20 арш. полотна. Се буде саме в міру, і ніхто знає не матиме кривди”. Ньсому й згодили ся. Ми бачимо, що ткач та швець мусіли свої товари оцінити відповідно до часу, який кожний з них видав на витворене товарів.

Очевидно, що не кожний швець знає, скільки часу витрачає ткач, щоб виробити арш. полотна; та й не кожний ткач знає, скільки часу шують чоботи; адже не може кожний ткач знати всі ремесла. Але навіть коли швець і ткач не потраплять вичислити, скільки товару належить ся кожному з них, проте врешті вони всеж будуть цінити свої товари відповідно до тої кількості часу, яка потрібна, щоб їх виробити. Станеть ся се таким способом. Припустімо, що шевці ошукують ткачів і за кожду пару чобіт беруть не 20 арш. полотна, а 15 арш. Ремесло шевця буде тоді кориснійше від ремесла ткача. Шевці житимуть виспівуючи, а мозольна праця ткача ледве здолає його виживити. Кожда людина шукає, де краще, і через се багато ткачів почало б учити свої діти шевства і через кілька часу намножило ся б стільки шевців, що не було б кому носити вироблені ними чоботи. Хоч нехоч, мусіли би шевці, щоб збути нагромаджений товар, знизити ціну й знизувати її що раз більше, віддавати пару чобіт не тільки за 20, але навіть за 15 арш. полотна, аж поки нарешті шевство не перестало

би бути корисним, і менше людей почало б брати ся до нього. Тоді ціна на чоботи знову підняла ся б, бо чобіт стало менше. Коли б ткачі ошукували шевців, теслів, орачів та иньших, і тут було б те саме. Люде кинули ся б до ткацтва, виробили б занадто багато полотна, й полотно так би подешевіло, що ткацке ремесло перестало б бути корисним. З сього виникає, що в кожному разі товар кінець кінцем, буде цінити ся відповідно до часу, який витрачаєть ся на його витворене. Таким чином, в дійсности, обмінюючи ся товарами, люде обмінють ся однаковими послугами, се значить, що приблизно однаковий час працюють одно на одного.

Та й чи можна иншим способом оцінити товар? На перший погляд може здати ся, що товар можна оцінити відповідно до тої користи, яку він дає людям: чим кориснійший товар, тим більше за нього й дадуть. Але коли б товари оцінювали ся відповідно до користи, з сього вийшла б сама плутанина. Хто немає чобіт, готовий за них заплатити потрійну ціну, а коли вже купив одну пару, за другу й шелега не дасть. Та й як довідати ся, який товар кориснійший, який потрібнійший? Сьогодні міні потрібні чоботи, завтра полотно. Сьогодні міні хліб не потрібний, а завтра міні й хліб, і черевики, й полотно знадобились. Повітре і вода для всіх потрібні, а ніхто за них грошей не платить, бо і повітре, і воду людина здобула без праці, їх їй дарувала природа. Та за ту саму воду треба платити гроші, коли для того, щоб здобути її, треба витрачати працю. Наприклад, по містах треба за воду платити водовозам або за водопровод. З сього виникає, що товар треба цінити відповідно до праці, яку витрачено на їх здобуване або продукцію.

Добре. Але уявім собі таткий випадок. Наш швець котрий хоче обмінити чоботи на полотно, любить випити і з пняних очей промарудив ся над чоботами не два дні, як слід би було, а цілих чотири, і через се забажав би одержати за чоботи від ткача не 20 арш. полотна, а 40 аршин. „А, мовляв, робив чоботи чотири дні, і ти міні мусиш дати за чоботи стільки скіль-

ки ти виробив за чотири дні. Дай міні 40 аршин полотна”. Тоді ткач очевидно тільки поглузив би з нашого шевця: „ти б, свате, частіше до чарки заглядав та на печі лежав, тоді б і десять днів одну пару чобіт робив. А через се шукай собі такого дурня, який би тобі за них дав сто аршин полотна. А я вже краще обмінюю ся з таким шевцем, котрий пару чобіт робить два дні і візьме з мене за них 20 аршин полотна”. Так сказав би ткач, і швець мусів би віддати свої чоботи за 20 аршин полотна, щоб не тягти ся з ними до дому. Значить, швець не мав рації, вимагаючи за пару чобіт, над котрими працював чотири дні, не 20 аршин, але більше.

З сього виникає, що кождий швець повинен ціни ти свій товар не відповідно до того часу, який він сидів над чоботами, але відповідно до того, який дійсно необхідний, щоб пошити пару чобіт. Коли всі шевці шиють за два дні по парі чобіт, його чоботи теж цінитимуться працею за два дні, хочаб випадково він і витратив на них більше часу.

Словом, між нашими робітниками при обміні товари цінять ся відповідно до того часу, який потрібний для їх продукції, або, як кажуть, **вартість товарів вимінюєть ся кількістю праці, потрібної для їх продукції**. Се правило треба замінити, бо без нього не можна зрозуміти весь господарський лад, від котрого так гірко живеть ся робочому людові.

РОЗДІЛ III.

Гроші.

Чоботи і полотно, як ми бачили вище, обмінювали ся так, що в обох сих товарах лежала однакова кількість праці*). Пара чобіт, на продукцію котрої треба було ужити два дні праці, обмінювала ся на 20 арш. полотна, на продукцію котрих треба було витра-

*) Так воно й було з початку, коли між людьми був звичайний обмін товарами. При помочи сього обміну люди працювали один на одного, взаємно допомагаючи один одному, так, щоби нікому не було кривди.

тити теж 2 дні праці. І взагалі всі товари, що були на ринку, могли бути обмінювані один на одного так, щоби в обмінюваних товарах лежала однакова кількість праці. Так наприклад, коли на продукцію 4-ох пудів пшениці треба ужити 2 дні, на пару чобіт теж 2, на 20 арш. полотна — 2 дні, на 5 арш. сукна — 2 дні, на люстро — 2 дні, то всі ці товари можнабуло обміняти один на другий, так, що за пару чобіт можна було одержати 4 пуди пшениці, або 20 арш. полотна, або 5 арш. сукна або люстро. А коли треба збути люстро, його можна обміняти на 4 пуди пшениці, або на 20 арш. полотна, або на 5 арш. сукна і т. д.

Тепер уявімо собі такий випадок. Наш швець потребує полотна. Пошив він чоботи і пішов міняти ся до ткача. Як на лихо ткач саме в переддень набув чоботи і ні за що не згоджуєть ся віддати полотно за нові чоботи. „Не треба міні двох пар чобіт — каже він — хочу жінці набрати сукню; колиб ти мав яку відповідну матерію я може виміняв би на полотно”. Трудна рада, іде швець до другого ткача, до третього — та сама історія: ніхто не потребує чобіт, ніхто не хоче їх брати — чого їм дурно лежати. Жалує швець, що він не пекар; хліб — товар рухливий: і сьогодні їсти і завтра їсти треба; хліб легше, ніж чоботи обміняти на який инший товар. Нащасте пекар згодив ся обміняти шевцеві чоботи на хліб; швець пішов з хлібом до ткача і той дав йому нарешті полотно, Та і пекар нарікав ся на свою долю: правда, його товар потрібний для всіх, без нього не обійдеш ся, та всеж иншим разом і хліб збути тяжко — скотар наприклад має корову, котра потрібна пекареві, і хліб йому що дня потрібний, та за багато хліба доводить ся брати за корову, а куди ж черствий хліб дівати. Не легше в сій справі і скотареві — худоба теж потрібна для всіх, і не черствіє вона як хліб; та потрібні скажемо, йому голки та як же голку на корову або вівцю міняти. За них йому стільки голок дадуть, що він за ціле жите не з’ужие їх. Значить, кориснійше і вигіднійше обмінювати ся тому, хто має найрухливіший товар: на нього кожний згодить ся обмінювати ся; — коли він йому зараз непотрібний

його можна переховати; особливо, коли сей товар не швидко псується і легко ділиться на частини — тоді і маленьку і велику річ можна на нього обміняти. Такий товар — все одно майже, що наші гроші: за нього все можна купити і все продати. Всі старалися з початку обмінювати свої товари на сей товар, а потім уже на нього обміняти все, що самому треба. Такий товар таким чином ставав поволи засобом обміну.*)

Коли явилися гроші, легше стало знати і вартість всіх товарів, легше стало порівнювати їх відповідно до вартості один з одним. Всі товари почали обчислювати на гроші. Се все одно, як коли взяти вагу. Як було би порівнювати між собою відповідно до ваги два камені, скільки разів один важчий від другого? А як порівняти на залізні тягарі, на пуди та фунти, справа і вийде як на долоні. Гроші так само

*) За різних часів, в різних місцях люди вибирали для цього різні товари. Здебільшого вибирали ті річі, котрих було найбільше в сій країні. Наші предки славяни міняли заморські товари на звірячі шкури, бо в лісах тоді водилося дуже багато звірів, і чужоземні купці охоче брали футра і шкіри. В інших місцях мінялися на ходобу, — казали се коштує стільки а стільки овець, або корів або коний. І тепер ще є дикуни, котрі міняють ся на мушлі (сі мушлі вони уживають як окрасу і дуже люблять їх); збирають вони їх на березі моря, нанизують на нитки і на них міняють ся.

Та всі ці товари не зовсім вигідні, щоби міняти на них всі інші товари. Вартість їх (коли оцінювати їх відповідно до праці, котру на них витрачено) з року на рік міняється; раз зростає раз зменшується. Значить, ніколи не можна знати на певно, скільки одержиш за свій товар такого товару, на котрий вже легко виміняти всі інші. Се звичайно не вигідно. Невигідно і те, що ці товари (хліб, худоба, футра) швидко псують ся, переховувати їх не вигідно, тай багато місця вони займають. Через се кінець кінцем люди почали міняти всі товари на окремі товари, вартість котрих міняється не часто, котрі не швидко псують ся і не займають багато місця. Ці товари — золото

служать для вимірювання вартости, як тягарі для вимірювання ваги.

Але тягарями тільки через те можна зважувати інші річі, що тягари самі мають вагу. Так і гроші. На них тільки через те можна мірити вартість інших товарів, що гроші самі мають свою вартість. Вони роблять ся з срібла та золота, а се рухливі товари. Срібло має вартість не тільки яко гроші. Срібне начине, срібні окраси почали уживати ся ранійше, ніж із срібла почали виробляти гроші. І тільки для того з срібла почали робити гроші, що срібло — товар тривалий в ціні, певний, в маленьких частинах має велику вартість, не псуєть ся і т. д. — коротко, вигідний для обміну товар.

і срібло. Уживати їх для обміну корисно й через те, що кавалок золота або срібла можна ділити на дві части. І кожда найдрібніша частина буде мати вартість; значить на золото і срібло можна вимінювати і дрібні, і великі, і дорогі, і дешеві річі. І те вигідно, що, коли треба, кавалки срібла можна знову сплавити разом, а інші товари, коли їх розрубати або розтяти, від сього псують ся. Корисно й те, що частини кавалка золота або срібла однакові, не те, що наприклад звірячі шкіри. З шкірами справа інакше стоїть. Коли сказати, корова коштує 5 лисячих шкір, іншому сього мало; йому треба сказати, яких шкір. Інша рідка шкіра варта трьох коров, а з сріблом або золотом інша справа. Справжнє срібло все однакове. От для вигоди обміну почали рубати срібло на кавалки однакової ваги. Сі **рубані** кавалки срібла так і почали звати ся **рублями**. З початку се були просто кавалки різного вигляду, різної форми, потім почали їх робити на один спосіб; а щоби не було шахрайства, щоби до срібла не примішували чого небудь іншого, почали випускати сі рублі з окремого державного монетного двору, з державним знаком і окремим написом. Замість звичайних кавалків появили ся справжні гроші або монети. Монета з одною вагою звала ся рубль, з подвійною вагою 2 рублі, з половиною ваги — пів рубля, з чвертю ваги — чверть рубля і т. д. Самі назви деяких монет свідчать про те, як вони прийшли на світ божий.

Коли для того, щоби здобути кавалок срібла в 4 золотники, треба ужити 1 день праці, а для того, щоби зробити шапку, треба ужити теж 1 день, то вартість шапки буде така сама, як і вартість кавалка срібла в 4 золотники. З сього кавалка срібла роблять монету в один рубль. От і кажуть, що вартість шапки 1 рубль. Так появляють ся гроші. З сього ми бачимо, що гроші такий самий товар, як і інші товари. Вартість їх теж міряєть ся кількістю праці, яку треба вжити на те, щоби здобути метал з землі й обробити його. А тому, що метал — товар міцний, з постійною вартістю, то його вартістю міряють вартість інших товарів, і товар метал повертаєть ся в гроші. Коли я міряв вартість металів вартістю пшениці, я казав, що 20 арш. полотна, або 5 арш. сукна, або пара чобіт коштує 4 пуди пшениці. А коли я міряю вартість товарів вартістю грошей, я кажу, що 20 арш. полотна, або 5 арш. сукна, або пара чобіт коштує 4 рублі (чотири кавалки срібла). Значить, гроші — се такий товар, котрий показує вартість інших товарів, **або гроші — се міра вартости товарів.**

На ринку гроші показують вартість товарів і замінюють собою всі інші товари при обміні (який товар схотів, такий і купив за гроші), себ-то служать за собом обміну товарів. Гроші такий самий товар як і інші товари, вартість вони мають через те, що треба вжити праці на добуване металів з землі. Тільки через се на ринку можна одержати за них всякий товар. І справді, ніхто не схоче замінити свій товар за журавля в небі, або за папір від цукорків, котрий не має жадної вартости. Та якже бути з паперовими грішми? Адже паперові гроші легко зробити: в один день можна зробити десятки тисяч рублів, а на ринку можна одержати за них таку купу товарів, в котрій лежать цілі роки праці. Виходить, що вартість грошей зовсім не залежить від того, скільки витрачено праці на їх продукцію? Виходить, що в паперових грошах є якась особлива сила, коли за них можна одержати в обмін скільки схочеш товару, в той час як самі паперці мають копійчану вартість. Щоб

зрозуміти справу, постараємось дійти до самої суті. Коли добуто золото і срібло з самої землі і як слід оброблено, його розкладають на частини і роблять монети: червінці, рублі і т. д. Коли наприклад для того, щоби здобути кавалок срібла і зробити з нього монету рубль, треба витратити один день праці, і на продукцію рукавиць або шапки теж один день праці, то вартість шапки або рукавиць теж буде один рубль срібла. Рубль пущено в обмін. Пішов він гуляти по ринку. Обернеть ся він в тисячах рук, побуває в тисячах кишень, повандрує він таким чином десятком літ, дивиш ся, — наш рубль згубив весь свій вигляд. Подряпаний він, погнутий, герб на нім стертий, і ледви можна розібрати напись: „монета рубль сріблом”. Коли такий рубль зважимо, то переконаємо ся, що він згубив четверту частину своєї ваги. Се значить, що в стертій монеті на 1-4 частину менше срібла, через се і вартість її повинна бути на 1-4 частину менша. Проте на ринку ми отримуємо за старий рубль таку саму шапку або рукавиці як за новий. Щож се значить? А ось що. Кушнір, що спродає шапку за витертий рубль добре знає, що всьому рублі срібла менше, ніж в новому і через се він за свою шапку одержить не повну вартість (не чотири золотники, а всього тільки три). Але кушнір міркує так: мені з сього срібла не повітки робити: все одно мені, скільки в ньому срібла. Мені треба, щоби він мав знак (“монета в рубль”), а там я завтра куплю за нього пуд пшениці, або рукавиці. Через те, що головна служба гроший лежить тільки в то му, щоб показати вартість і служити засобом обміну, то на ринку ніби по умові, звертають увагу тільки на напис на грошах, а з чого вони зроблені лишають без уваги. Хіба не все одно, чи буде на каменці написано - “рубль”, чи на ганчарці? Аби тільки на ринку всі визнавали, що се рубль, і можна би було за нього одержати шапку, або рукавиці. Ось на сій підставі повстають паперові гроші. Правительство видає наказ, надрукувати паперці з написом “один рубль” срібла, три рублі срібла і т. д., а на ринку всі повинні приймати їх як би се були справжні срібні монети.

Все се можливо тільки через те, що товар-гроші повинен показувати вартість інших товарів. А гроші відповідну скількість золота, або срібла, а вказувати вартість товарів може так само добре папірець, як і кавалок срібла. Ось таким чином поволі на ринку від товара-грошей лишаєть ся тільки знак їх вартости, надрукований на паперці — паперовий знак, або паперові гроші. А металічні гроші лежать по складах, щоби не витирали ся в обертаню. Замість них мандрує по світу папірець. Через се на ньому і написано: “після предявленя видаєть ся з розмінної каси державного банку стільки а стільки рублів золотою або срібною монетою”. Паперові гроші — се посвідчене на справжні срібні, або золоті. Через се вони і мають вартість. А коли б який цар прогайнував всі срібні або золоті гроші, котрі переховують ся в складах замість випущених паперових грошей, вийшло би велике лихо. Треба нашому купцеві купити за границею товар. За границею не дуже то довіряють нашим папірцям. Коли там зачують, що вскарбі тої держави за мало справжніх грошей, не схотять виплатити за рубль цілої його вартости. Вони почнуть вимагати справжнього золота, або срібла. Кинеть ся наш купець до державного банку, просить замість тисячи паперових рублів дати йому тисячу золотих; кинеть ся другий, кинеть ся третій і четвертий. Нарешті вийде так, що далі не можна буде міняти. Шахрайство викрило ся. Показуєть ся, що паперових грошей наготовано безліч, бо папір дешево коштує, а справжні гроші прогайновано. А без обміну на справжні гроші папірці не мають ніякої вартости. Державний скарб мусить признати ся, що його справи стоять погано. Він перестає видавати за паперові гроші відповідну скількість золота, або срібла, а видає тільки 60-80 копійок, або й 50 копійок за рубль. Все одно як підупалий купець, котрий надав векслів, а потім збанкрутував.

Прості і неосвічені люди, часто і не розуміють, який тут хитрий механізм укрито. Іншим разом нарікають вони, що не відомо від чоґо раптом подо-

рожчали всі товари. А показуєть ся, що то не товари подорожчали, а гроші подешевіли. Випущено з скарбу багато паперців, розібрали їх легковірні люди, а потім і показало ся, що скарб робив неправильно, що він випустив паперців понад свої засоби, що за кордоном про все се довідали ся, що за паперець наш дають менше, ніж перше, всяких товарів; а почали дорожчати заграничні товари, поволи починають дорожчати і наші.

Таким способом і в Росії державний скарб часто шахрував своїх підданих. Коли взяти тепер старі золоті п'ятирублівки, та порівняти з теперішними, легко побачити, що в старих золота більше і коштують вони дорожче, хоч і написана на них та сама ціна. А коли взяти та розглянути докладно, як появили ся справжні і паперові гроші, та як міняла ся їх вартість до наших днів — тай покажеть ся, що все се було цілковите непомітне обдиране скарбом своїх підданих. Легко буде побачити, що фальшивники гроший свого ремесла не вигадували, а тільки переняли у інших вищих осіб. Ріжниця тільки та, що одних засилають на Сибір, а другі живуть в повазі, одягають ся в шовк та оксамит, солодко пють та їдять, та ще й зневажливо на чесних людей поглядають.

Таким чином, металеві гроші — се такий товар, котрий показує вартість інших товарів, служить мірою вартости і замінює собою при обміні всі інші товари — служить засобом обміну товарів, А паперові гроші — се знак металічних вартостей, котрий за загальною згодою (вільною чи невільною) служить замість них засобом обміну. На сьому ми і скінчимо з грошами.

РОЗДІЛ IV.

Попит і подача. Конкуренція.

Досі ми припускали, що товари продають ся на ринку або обмінюють ся відповідно до їх вартости, себ то, відповідно до тої кількості праці, яку витрачено на їх продукцію. Се так повинно було би бути.

Та в дійсности товари на ринку продають ся раз вище їх справжньої вартости, раз нижче. Подивимо ся, як се відбуваєть ся. Швець пошив пару чобіт за 2 дні. При продажі він повинен одержати за них 4 рублі сріблом, в котрих також лежить рівно два дні праці. Виносить він чоботи на ринок. Трафіло ся так, що сим разом на ринок винесено було мало чобіт, а покупців на них знайшло ся ціла прірва; ішли тим місцем салдати на війну; державні чоботи у них були на паперових підшвах; довело ся їм купувати свої чоботи. Місцеві шевці сього не сподівали ся не приготували чобіт для несподіваних гостей: „що коштують чоботи?” — 4 рублі. Один салдат уже взяв був чоботи і поліз в кишеню за грішми, аж тут другий кричить шевцеві: „стій, ще 10 копейок додам, тільки віддай мені чоботи: зовсім босий ходжу!” — „Коли так, додам 25 копійок,” кричить третій, — Чотири з половиною”. — „На 5 рублів!” — крик підняв ся зі всіх боків; наш швець здурнів і тільки оглядав ся на всі боки як вовк, котрого заступили в вівчарні. А тут вже якийсь салдат пхає гроші в руки і бере чоботи. Затиснув наш швець папірець в руці і раденький побіг до дому. Замість 4-ох рублів несподівано одержав 5. Довідали ся про се інші шевці і думають собі: зайвий рубль за кожду пару чобіт платять! Ану попрацюймо! Попрацювали і на найближчому ринку цілу гору чобіт наклали: гадали по 5 рублів за пару одержати. Та помилили ся! Салдатів уже давно не було. Лишили ся самі звичайні купці, котрим не треба стільки чобіт. Підходить купець до одного з них: „що коштують чоботи?” Швець бачить, що тепер вже не дотого, щоби 5 рублів вимагати, як минулого разу було, і каже справжню ціну: 4 рублі. — А 3 рублі не хочеш? — „Змилуй ся, ледве не плаче швець, я два дні над чоботами працював, а ти всього 3 рублі даєш. Бога ти не боїш ся.” — „Дивись на нього, ще й коверзує!” смієть ся покупець: „богато вас є, і 3 рублі вистарчить”. Згадав тут швець, що в нього дома родина сидить без хліба, і зміркував, що коли він не віддасть чоботи за 3 рублі, віддасть инший швець, а сам він

лишить ся без хліба. Нічого робити, віддав він чоботи за 3 рублі. Так само мусіли зробити й інші шевці. Тільки ті, хто мав хліб в запасі, могли перечекати лихі часи. Побачили шевці, що занадто багато чобіт стало. Коли б робити і далі, доведеть ся все за 3 рублі пару продавати. І от вони скоротили продукцію: хто пішов в інше місце, хто до іншої справи взяв ся, більше корисної. На ринку стало менше товару. Шевці набрали духа і перестали відступати чоботи за 3 рублі, покупці мусіли платити дорожче. Ми бачимо, що один раз чоботи продавали ся доржче від своєї правдивої вартости, а другий раз нижче. Вартість чобіт лишила ся та сама (себ то 4 рублі, два дні праці); але ринкова ціна сих чобіт (за скільки чоботи продавали ся на ринку) бувала ріжна: раз вона бувала 5 рублів, а раз — 3 рублі. Від чогож се буває? А ось від чого. Першим разом чобіт було мало на ринку, а покупців багато. Домагане попит на чоботи був великий, а винесли їх мало, подача була мала. Кождий покупець силкуєть ся перекупити в іншого товар і для сього підвисшує ціну, — через се і збільшувала ся ціна товару. Кождий салдат добре знав, що справжня вартість — всього 4 рублі. Та він бачить, що охочих на чоботи багато, і підвисшує ціну, щоби чоботи лишили ся за ним. Адже не босим йому ходити! Другим разом навпаки чобіт було багато, а покупців мало, — подача велика, а попит малий. Кождий з продавців силкуєть ся знайти який небудь вихід і для сього зменшує ціну нижче від вартости товару. Швець памятає добре (працею рук своїх), що вартість чобіт 4 рублі, але він бачить, що охочих на чоботи мало, а він конче мусить продати чоботи. Адже не з голоду йому помирати. І ось ціна падає до 3 рублів. Першим разом при великому попиті і малій подачі перебивали один у одного товар покупці, або, як кажуть, конкуренція відбуваєть ся між покупцями, й ціна товару збільшилася. Другим разом навпаки при малому попиті і великій подачі, конкуренція відбуваєть ся між продавцями, й ціна товару зменшилася ся. Коли ціна на чоботи підняла ся до 5

рублів, збільшила ся і продукція їх. Значить, коли збільшив ся попит, збільшила ся і подача. Зі збільшенем подачі ціна вже не могла стояти на 5-ох рублях, бо виникла конкуренція між продавцями, і ціна мусіла зменшити ся. Та коли ціна занадто зменшила ся, себто зменшив ся попит, скоротила ся продукція, і попит теж зменшив ся. Коли ціна чобіт збільшилася ся понад справжню вартість (з 4-ох рублів до 5-ох рублів), то збільшилася ся після того подача їх, і конкуренція продавців зменшила ціну. А коли ціни впали нижче від вартости (з 4-ох рублів на 3 рублі), зменшила ся подача, і конкуренція покупців підвисшила ціну. Се нам ясно показує, що конкуренція намагаєть ся наблизити ціну товару до його справжньої вартости (кількості праці, витраченої на його продукцію). Коли ціна зростає понад вартість, тоді ціну зменшує конкуренція продавців, а коли ціна зменшуєть ся нижче від вартости, її підіймає конкуренція покупців. А з сього випливає, що коли на ринку попит і подача рівні, то ринкова ціна рівна вартости товару. Коли на ринок винесено чобіт саме стільки, скільки треба, і коли вартість чобіт 4 рублі пара, покупцям не має потреби набивати ціну, щоби добути собі чоботи — адже чобіт на всіх вистарчить; так само продавцям не має потреби зменшувати ціну товару, щоби продати його, бо на їх товар є попит і він буде проданий. Очевидно, ми маємо тут діло зі звичайним обміном, про котрий була мова перед сим розділом, — обміном без всякого впливу конкуренції.

Таким чином від того, що люди провадять окремі господарства, повстає обмін товарів; з сеї самої причини вони не можуть знати, скілько кому в даний час треба річий, а через те і виходить нерівномірність попиту і подачі, а від нерівномірности попиту і подачі повстає конкуренція, то між покупцями, то між продавцями. Конкуренція покупців збільшує ціну товарів, а конкуренція товарів зменшує. А загалом конкуренція зближує ринкову ціну товарів до справжньої вартости, намагаєть ся зрівнати попит з по-

дачею. В дальшому викладі буде вияснено, який вплив має конкуренція на господарський устрій суспільности, і яким чином вона завсїгди приводить робітників до голоду, убожества і всяких злиднів.

РОЗДІЛ V.

„Робочі руки”.

У всіх розмовах про обмін товарів, які ми досі провадили, ми робили припущене, що обмінюють і продають ті товари самі витворці сих товарів. Ткач продає полотно, яке виробив на власному варстаті з власної пряжі, рільник продає пшеницю з землі, котру він з’орав власним плугом, засїв власним зерном і т. д. Та чи се ми бачимо вдійсности? Шовк, полотно, сукно — продають фабриканти, котрі до сих товарів може і пальцем не доторкнули ся. Пшеницю продає пан, котрий може й на очи не бачив, як вона росте. Деж діли ся витворці сих товарів?. Деж вони, сі „божі робітники”, сі лицарі праці, кровю і потом котрих пересякли сі всі богацтва?... Тут вони, тут! Не обходить ся без них справа на ринку! Ось вони, божі робітники, обшарпані, голодні, вони купами товплять ся на ринку. Вони теж винесли на ринок, та не товари, котрі вони виробили власними руками — ні. Всякі фабриканти та пани вже давно розпорядили ся сим товаром, як своїм добром. Робітники торгують иншим товаром; вони винесли на ринок, на продаж свої „робочі руки”, свою силу... Як же се стало ся, що від робітників видерли продукти, вироблені їх працею? Чому вони виносять на ринок не сей продукт, а „робочі руки?” Довгою дорогою насильства і пролитя крови, голода і страждань мусіла йти людскість, щоби дійти до такого ладу. Прочитаємо ту сумну повість людскости!

Перед нами рільнича громада. Вже дуже давно поселила ся вона на родючій землі, котра дає їй багато збіжа. Поділ праці забезпечує громаду всіма по-

трібними для неї продуктами. Вимінювати у інших громад їй доводить ся хіба тільки кавалки заліза або міді для всяких виробів. Спокійно і весело живе здається така громада. Всі працюють і кождий живе в достатках. Та не всі громади мають таке щасте. Одна посилила ся, не маючи ліпшого місця, на болоті, а друга — в густім лісі. Збіже в них родить мало, а людність збільшується. Можна би який промисел завести, ковальський, або який небудь інший відповідний. Та за тих далеких часів, як і тепер, було багато охочих жити з чужої праці. Хто був сміливіший, той завсїгди обдирав слабшого. Мешканці наприклад якої лісової громади почувають недостачу збіжжя та інших продуктів. Що робити? Хто плохійший, робить таку пропозицію: „Братя! у нас багато в лісі лип надерімо ми лика і наплетімо рогож, з дерева зробімо ложки, улики — і се все обміняймо в багатій громаді на хліб”. Та в громаді чи мало таких, котрим не до смаку плести рогожі. Хочеть ся їм якось інакше промислити всякого добра. І от — найсміливіший завадіяка — суне на перед і тримає таку промову: „Дурні ви! чи багато ви за лико дістанете? Все ви думаєте працюю своєю дістати. А при праці сій з голоду подохнете, не бачивши, яке добре жите на світі є. Маємо силу, ходім війною на сю багату громаду і наберемо собі здобичі на цілий рік. А хто має бабське серце, хай дома сидить, лико дере, рогожі плете!” Сподобала ся мешканцям лісу така промова і наважили ся вони піти за ним на війну. Трублять в роги — вибирають ся в похід. Лихо насуває на рільничу громаду. Довідала ся вона про непроханих гостей і з гіркими сльозами готується вмерти в обороні власного маєтку. Ось надійшли вороги і почала ся смертельна битва. Довго і уперто били ся та нарешті мешканці лісу подолали; і числом їх було більше і від голоду вони дуже люті були. Частинку рільників було вбито, частина втікла до лісу. А переможці забрали все громадське добро, жінок та дітей забрали в полон і повернули ся домів з багатою добичю. Смільчак, котрий повів громаду на війну, хоробро бив ся з во-

рогом і багатьох післав на той світ. За се йому від товаришів була велика повага, тай здобичі він одержав більше від усіх. Сподобав ся мешканцям ліса новий промисел. Не жнуть, не сіють, а всякого добра до схочу мають. Коли спожили награбовану здобич, знов почали збирати ся в похід. І звичайно ватажком обрали того самого, котрий вперше запропонував іти на війну і так зручно довів справу до щасливого кінця. Відбули мешканці ліса ще похід, і завдяки хитрости, зручності та хоробрости ватажка— він знову випав щасливо: награбували велику скількість всякого добра. Ватажкові ще більше здобичі дали. Поволи сей ватажок починає командувати не тільки на війні, але і в спокійні часи. Після кожного походу у ватажка лишаєть ся багато здобичи. Він збирає собі дружину (військо), годує одягає її з свого маєтку, і дружина очевидно в усьому сліпо його слухаєть ся. Спираючи ся на сю дружину, ватажок і захоплює велику власть над своїми спільниками. „Слухайте ся мене добровільно, а то горе вам”, каже він їм. І хто в чому небудь не послухає ватажка, того швидко дружинники навчать розуму. Ватажок починає орудувати всіма справами в громаді, на все накладає свою лапу. Таким чином і повстає здебільшого суспільна власть (правительство). Найхитрійший і найдужчий з ватажків еднає під свою власть громад, і скрізь, де не появиться ся, там плач і руїна. Гірко доводить ся від нього селянам. Та не дурно кажуть, що біда розуму вчить. Думали, думали селяне аж нарешті надумали ся. Посилають вони до лютого ватажка послів з такою мовою: „Хоробрий вожде! Замість грабувати та руйнувати нас до краю і позбавляти житя, ліпше вже ти бери з нас що року дань і не чіпай нас. Тобі ж користь буде: тепер ти раз знищиш нас до краю і тобі більше нічого з нас брати, а тоді що року будеш одержувати дань, а ми будемо вірними слугами твоєї милости”. Бачить ватажок, селяне кажуть розумно, та він удає, що його не зрушили слова послів і грізно мовить до них: „Треба би було вас усіх вимордувати до краю, щоби духу вашого на землі не було, але я через неви-

мовну свою великодушність дарую вам жите; більше не буду грабувати та нищити вас, а ви мені за се будете платити велику дань. Та памятайте, що ви мої слуги, схочу помилую схочу з світа зжену!" У відповідь на се селяне поклонили ся йому і врадувані пішли до дому. Тепер наш ватажок (він вже звелів звати себе князем) живе як у бога за дверима. Переїздить він з дружиною від одної громади до другої і збирає дань. Куди не приїде, всі боять ся його і через те виявляють до нього велику повагу; бачучи таку свою велику силу, князь починає забувати, що й він така сама людина як і всі Він не хоче згадати, як він свою власть одержав через війну та насильство, а наказує всім врити, що його власть від бога. Він вимагає від усіх цілковитої підлеглости і вважає, що земля, люди з усім маєтком — усе се його цілковита власність, і що він може всім сим розпоряджати по своїй волі. Літ 1000 тому на Україні-Руси було багато таких князів, котрі грабували і руйнували нарід і наклали на нього тяжкі дані. Покоривши собі кілька громад, кождий князь складав собі з них князівство. Та швидко тісно стало на Україні князям і почали вони між собою воювати. Вони грабували і нищили князівства один у одного, підступом убивали противників, коротко кажучи, дуже силкували ся знищити один одного. Кождий з них силкував ся заволодіти цілою тодішною Росією. Більше як 400 літ вони воювали між собою. Річками лила ся народня кров, люди розбігали ся від постійних нападів. Нарешті одному з князів пощастило захопити власть над усіма иншими: кого вбив, кого заслав, а всі инші зі страху признали його великим князем і царем. Так повстало московське царство*). Цар московський уважав московський нарід з усією землею, на котрій він живе і котру обробляє, за свою повну власність і розпоряджав

*) Автор далі розповів коротко про історію поневолення московського працюючого народу. Коротку історію того, як пани закріпостили трудовий нарід див. в книжці „Як жив український нарід” М. З.

ним, як хотів. Ще за давніх часів князі завели звичай роздавати цілі громади своїм дружинникам за їх вірну службу. Подаровані громади повинні були давати дань своїм новим панам, а сі в свою чергу платити князеві. Зрозуміло, що через се дані стали значно тяжші. Коли встановила ся московська держава, московський цар, подібно як давні князі, теж роздавав громади боярам та придворним за їх вірну службу державі.. Бояри за се повинні були виставляти певну кількість салдат з своєї маєтності на випадок війни і платити податок до державного скарбу. Бояре та інші пани звичайно пильнували одержати зі своїх маєтностей яко мога більше доходу і дуже тиснули селян. Ті з селянських громад, котрі не були віддані всяким панам, уважали ся власністю царя, а порядкували ними царські управителі. Тому що селянам дуже тяжко приходилось від царських та боярських поборів та здирств, вони почали тікати зі своїх земель і шукати нових, де нема панів та царських наймитів. Почали пустіти боярські та панські громади. Дуже не до смаку се припало панам і почали скаржити ся цареві, що нарід тікає з землі, і з сеї причини тяжко їм, панам та боярам, відбувати „монаршу службу”. Прихилили ся царі до боярських сліз та нарікань. Поволи вони почали обмежувати свободу селян переходити з одної громади до другої. Уже селянам було дозволено переходити тільки двічі на рік. А потім один з царів остаточно прикріпив селян до землі. Селян тілом і душею було віддано в цілковиту власть панів. Біля 300 літ тягло ся рабство народу. Які муки, страждання, та знуцання терпів нарід від панів за часів панського права, про се й нема що казати.

Двічі за Степана Разіна та Пугачова підіймав ся весь нарід проти своїх гнобителів. Тремтіли царі зі всіма своїми прихвостнями за свою шкіру. Та нарід не вмів однодушно бороти ся, і царі з боярами лишили ся переможцями. Вони пролили ціле море селянської крові і в ній потопили селянське повстанє. В 1861 р. було скасовано панщину. Признали, що селяне вільні люди, що було противно божеським і людсь-

ким законам тримати їх стільки часу в рабстві не мов худобу, яку, з котрою можна робити все, що схочеш. Празник був для цілої Руси! Адже селянам дали волю, котрої їх було позбавлено без всякого права! На-всі боки вихваляли царя-визволителя, котрий повернув селянам їх давню волю... Ну, а з землею ж як? — З землею, котру нарід 1000 літ поливав своїм потом та кровю, з землею, котра була з поконвіку і повинна бути селянською власністю? Чи визволили землю від панів і дали її селянам? Ні! Земля була признана власністю панів і пішла на викуп. Та принаймі, чи всю землю, яку обробляли селяне, віддали їм на викуп? Ні, на що?! А щоб тоді робили пани? Справу краще полагодили. Пани дали селянам найгіршу землю примусили платити за неї викуп, а собі лишили найкращі землі. Селянські наділи було так розраховано, щоби селянам небуло що на них робити. Наділи були не великі, і селянам доводилось наймати землю у панів. Через збільшене людности земельні частки селян що раз меншають. А що податки не помірно великі, то стає не корисним тримати землю. Все що одержить селянин з свого наділу, іде до скарбу, а йому доводить ся помирати з голоду. І от знову, як за давних часів, нарід мусить тікати з землі, котру захоплюють всякі глитаї! Та куди ж діти ся тим, що кинули свої землі? Свобідних місць тепер не має, не можна їм заводити, як за давних часів, великі рільничі громади. Нема куди тепер тікати від панської неправди, скрізь тебе дожене поліцейний комісар. І от хоч не хоч безземельні селяне мусять іти в найми до пана, або коли трафить ся, поступити на фабрику. Страшна мара царя-голода стоїть над головою безземельного селянина і жене його в лапи поміщика і фабриканта, котрий тільки й сього добиваєть ся. Опинивши ся в наймах у пана, селянин обробляє тим самим мужицьким плугом ту саму прадідівську землю, котру з поконвіку обробляли мужицькі руки. Та продукт наймитівської праці не йде до наймита, опиняєть ся в панських шпихлїрах, а наймитови лишаєть ся тільки мізерна заробітна плата, на котру він

ледви може утримувати себе і свою родину. Ось через що на ринку пан, земельний власник продає пшеницю, над котрою він не працював, а наймит, рільник продає сьомуж таки панови „свої руки”, котрими буде оброблено багато пшениці... знов таки для пана.

Ми тільки бачили, як витворця-рільника повернено в „робочі руки” для пана. Тепер подивимося, що зробилося з витворцем-ремісником.

За давних часів дрібним громадам доводилося досить тяжко. Поживою дрібна громада ще сьак так могла себе забезпечити, але вороги часто нападали на неї і нищили. Щоби хоть трохи забезпечити себе від таких нападів, дрібні громади мусіли знову братися до співробітництва, як колись до нього звернулись дикуни. Співробітництво сполучило дикунів в громади, а тепер воно сполучує кілька невеликих громад в одну велику, витворює город, (огорожене валом місце). При великому числі мешканців далеко легше боронитися від ворогів, ніж розкиненим громадам.

Навкруги города повстають пригорода — невеликі громади, мешканці котрих на випадок лиха тікають до міста. Поділ праці в кожній громаді викликає появу ремісників — шевців, кравців, ковалів та інших. Коли для громади вистарчає один коваль, то кожний зайвий коваль мусить вийти з громади, або взятися до якого иншого ремесла. Инша річ місто! Мешканців в ньому бокато; опріч того і сусідні громади приходять на мійській ринок для обміну своїх товарів. Тут великий попит на всякі ремесничі товари; через се всякі ремісники і стремлять найбільше до міста, і тільки в містах процвітають всякі ремісничі виробы. Кожний ремісник повинен мати весь струмент, потрібний для його справи, повинен мати, за що купити матеріал для виробу, — коротко він повинен мати так звані **засоби продукції**.

Являється до міста якийсь слюсар; він має з собою весь струмент, зараз уряджує собі робітню і починає робити. Робітник він добрий, живець ся йому не зле. Та ось спіткало його лихо: він несподівано зламав собі ногу. Робити не має можливости, а їсти

треба. Тоді витрачує він усі свої заощадження, а робити все ще не можна. Щож йому далі робити? Доводить ся пустити на продаж струмент. Жаль йому з ним розлучати ся, та що робити. Пролежав він кілька місяців, а коли нарешті видужав уже не мав струменту, не мав чим робити. Іде наш слюсар до знайомого свого слюсара, щоби взяти в нього на якийсь час струмент і спитати, чи не передасть він йому якої роботи, бо в того завсїгда було багато заказів. Та на лихо сей знайомий слюсар людина спритна. Він зараз зміркував все положене і каже нашому слюсареві: Ні — я тобі не дам струменту, а ось що зробімо: заказів у мене багато, ставай і роби. Я тобі буду илатити, скільки слїд, але товар який ти зробиш, буде мій. Дуже добре навіть зрозумів наш слюсар, що має на думцї його спритний знайомий, та нічого робити: адже не гинути з голоду. Стає він до роботи. Спритний слюсар одержував від свого робітника зиск і ще більше розохотив ся на чужу працю. Він починає вишукувати таких слюсарів, що не мають свого струменту, щоби затягти їх до себе. І звичайно знаходить. Бо хиба мало буває випадків, які можуть людину з сїдла вибити. Один слюсар погорів, другий утік з громади, котру нищив князь і т. д. Спритний слюсар усіх затягає до себе. Він поширив майстерню, додав струменту і справа в нього кипить. Сам він уже давно перестав робити, бо йому ніколи: йому треба провадити своє підприємство. Він уже знає, що се підприємство треба звати мануфактурою, і на своїому товарі велить вибивати також: „Мануфактура Грицька Глитанка”, наприклад. Мануфактура—се такий спосіб продукції товарів, при котрому певне число робітників ремісників, продукують товари в хазяйській майстерні, хазяйськими струментами і з хазяйського матеріялу, при чому продукт їх праці іде до хазяїна, а ремісники одержують плату. Хазяїн мануфактури вже капіталіст. Він видає капітал, наймає майстерню, купує матеріяли та струменти, щоби за помочю чужої праці одержати більше капіталу — одержати зиск. В усіх областях ремісничої праці, де тільки потрібні дорогі

знаряди праці (слюсарство, ковальство і т. д.), повстає мануфактура, бо скрізь найдеться досить „спритних людей”, котрі готові притиснути свого ближнього.

Особливо часто виходять такі „спритні люди” з купців та скупщиків (прасолів). Тільки частина ремісників може робити на заказників. Та їм не дуже добре ведеться. Часто цілком не має замовлень, а іншим разом замовлень так багато, що не можна поспіти: коли наприклад в сусідніх селах добре вродить збіжжя, всі селяни одночасно переминають постолы на роботі. Значить щоби не сидіти частину року без праці і щоби на випадок мати на поготові запасний товар, треба не чекати на замовлення, а стало робити на продаж. Така робота готового товару на продаж зветься кустарним промислом (дрібним промислом). В губерніях середньої Росії є багато сел, котрі займають ся такими промислами. Одно село — слюсарі, друге — столярі, третє — шевці. Виготовлюють вони багато товару, і треба його потім випродувати по базарах на ярмарках. А тому, що розпродаж твару — праця не легка, вимагає уміня і оборотного капіталу, то кустарі дістають ся в лабеті скупщиків. Скупщик у них бере вироблений товар, зараз виплачує занього гроші, а іншим разом і задатки дає на будучу роботу. За се кустар працює на нього, все одно як міський робітник на хазяїна. Тільки одна видимість, що кустар — сам собі пан, а в дійсности він несвобідний без скупщика йому й кроку ступити не можна. Торговля вся в руках скупщиків; скупщики видають задатки на роботу, вони часто дають сировий матеріал. Лихо тому, хто погніває скупщика! Перестане приймати товар, доведеться з голоду вмирати. Зрозуміло, що весь зиск забирає скупщик, а кустареві лишається несвобідна праця та злидні.

Погано доводить ся сільським кустарям, та не ліпше міським робітникам. Там захоплюють їх в свої сіти склепи готового товару та ліверанти (підрядчики). Інший сам чобіт пошити не вміє, а бере від міської думи (магістрату) або від інтенданства підряд

на тисячі чобіт, вносить заставу, а всю роботу роздає справжнім шевцям. Пальцем не поворухне, бере собі з кожної пари чобіт чи малий зиск, та ще й величається: „Я, каже, ваш добродій, я вам даю роботу, без мене ви би з голоду виздыхали”. А склеп обуви приймає всякі замовлення і теж роздає їх двом-трьом найменшим шевцям. Ось так скрізь самостійний господар-ремісник попадає в неволю, та ще й дуже часто в неволю свого брата-ремісника. Ще недавно той може був такий самий процьовник, так само робив, не розгинаючи спину, а тепер вже цяця велика. Як навчився він чужими руками жар загрібати, як завів помалу з своїх таки братів-ремісників — цілу мануфактуру, так звідки й пиха взяла ся.

Вернімо ся до нашого „спритного” слюсаря, котрий завів у себе мануфактуру. Справи в нього йдуть добре. Від праведної праці в нього черево виростило. Він має поважний вигляд і звать його тепер: „Високоповажаний добродію”. Він часто ходить до церкви, ставить великі свічки святим угодникам,—дякує за те, що вони милостиві до нього, понад заслуги нагороджують його всяким багатством. А що тимчасом робітники його мануфактури проклинають день і час його уродження за те, що вони працюють над силу і погано живлять ся, се дарма! Вони матимуть за се нагороду на тім світі. Тепер подивімо ся, як повинна була вплинути мануфактура нашого „спритного чоловіка” на слюсарів, що працюють від себе. В мануфактурі спритного слюсаря робить наприклад 10 чоловіка. Для них йому доводить ся мати одну майстерню. А вільні слюсарі повинні кождий для себе наймати окрему майстерню. 10 слюсарів працюють в одній майстерні, 10 вільних слюсарів повинні їх мати дешеть. З сього випливає, що властителя мануфактури дешевше коштує майстерня, світло і опал. Та се ще не все. Кождий вільний слюсар повинен мати повний добір струментів, коли хоче добре працювати. Та в нього частина струментів лишається без ужитку. Коли він працює на ковадлі, лежать без діла його напильники. А спритний слюсар в своїй майстерні ро-

бить інакше: поки одні робітники виробляють одну частину замка, другі виробляють другу частину, треті складають їх і т. д.; таким способом всі струменти завше в роботі. Тай сього ще не досить. Незалежний слюсар, котрий сам виробляє свої замки, повинен наперед викувати частини замка, потім припасувати їх і пошліфувати, нарешті, повинен скласти весь замок. Таким чином він повинен переходити від одних струментів до других і дурно губити багато часу. Коли працювати одним струментом, то можна набрати вправи і весь час працювати добре і швидко. А коли часто міняти струменти, то кожним разом треба призвичаювати ся і губити на се багато часу. „Спритний” слюсар бачить всі невігоди такого постійного переходу, від одних струментів до других; він дбає про свою користь і через се заводить в своїй мануфактурі інший порядок. Він каже: „Досить вам вештати ся з кузні до майстерні і назад. Хай трьох з вас виковують в кузні части замків, 5-ох шліфують їх, а 2-ох складають замки”. Інакше кажучи, він заводить в мануфактурі „поділ праці”. При поділі праці в громаді (суспільний поділ праці) кождий виробляє який небудь один продукт. При мануфактурному поділі праці кождий робітник виробляє не цілий продукт, а одну яку небудь його частину. Так, одні слюсарі в мануфактурі виковують частини замків, другі оброблюють сі частини, треті складають і т. д. Мануфактурний поділ робить саму працю продуктивнішою, ніж суспільний поділ. По перше, кождий робітник не губить часу на перехід від одних струментів до других, і по друге, працюючи завше одним струментом, робітник привикає до нього і працює швидше, ніж колиб він міняв частійше струменти. Ось сеї саме користі мануфактурного поділу праці і не мають незалежні слюсарі. Через се їх праця в порівнаню з мануфактурною мало продуктивна. 10 незалежних слюсарів, виробляючи кождий з окрема 5 замків, виробить 50 замків, а 10 мануфактурних слюсарів, працюючи разом вироблять хазяїну 60 або 70 замків на день.

Таким чином хазяїн мануфактури має в порівна-

ню з слюсарем ту користь, що при однаковому числі робітників, він витрачає менше на майстерню і струменти, а продуктів одержує далеко більше. Матеріяли він купує в великій кількості, гуртом; через се він має опуст. Та і при продажі він може перечекасти, поки товар буде в ціні—він має гроші про запас, коротко, він в усьому має перевагу над дрібним ремісником. Виносить мануфактурист на ринок свої товари, а вільний—свої. Товари у них однакові, але мають ріжну вартість у мануфактуриста кожний робітник робив 7 замків на день, а вільний слюсар тільки 5. Зрозуміло, що мануфактурист може дешевше продавати свої товари. Відбуваєть ся конкуренція між мануфактуристами та незалежними слюсарами (конкуренція продавців), котра зменшує ціну замків (7 замків — 1 день праці). І хоча незалежні слюсарі виробляють тільки по 5 замків на день, але вони повинні їх продавати по тій самій ціні, як і мануфактуристи. Інакше у них ніхто не буде купувати товарів. Зрозуміло, що кінець кінцем вони повинні зруйнувати ся і кинути самостійне ремесло. Маючи за собою вище зазначені користи, мануфактурист убиває конкуренцією дрібне ремесло, позбавляє ремісників засобів продукції, робить з самостійних ремісників чужих наймитів. Та мануфактури конкурують не тільки з дрібним ремеслом, вони конкурують також між собою. Чим більша мануфактура, тим більше одержує вона в порівнянню з дрібною мануфактурою користи, від менших видатків на засоби продукції і від більшого поділу праці. Значить, чим більша мануфактура, тим її праця продуктивніша, тим дешевше вона може продавати товари. Між великою мануфактурою і дрібною відбуваєть ся постійна конкуренція і велика мануфактура повинна побивати дрібну так само, як дрібна побиває дрібну ремісничу продукцію. Конкуренція мануфактури виявляєть ся в тому, що кожда мануфактура силкуеть ся захопити ринок. Для сього вона силкуеть ся продавати товари як можна дешевше. А дешевше вона може продавати тільки тоді, коли на продукцію їх буде видавати ся менше людської праці.

І ось мануфактурист силкуєть ся все більше і більше поліпшити продукцію, полегчити людську працю. Являють ся машини. Машина, можна сказати, просто заступає ремісничу працю. Машина механічно і швидко виробляє продукт, виріб котрого вимагає від ремісника багато зручності і довгої попередньої науки. Щоби бути добрим ткачем, треба перейти довгу науку, через се праця ткача ліпше оплачуєть ся, ніж наприклад праця шахтяра, котрому не треба ніякої науки. Капіталіст, що бажає завести ткацьку мануфактуру, повинен підшукати собі ремісників-ткачів, позбавлених засобів продукції і примусити їх робити на себе за плату. Ся плата звичайно буде більша від плати чорного робочого. Та ось винайдено паровий ткацький варстат, котрий тче швидше і ліпше від ткача. Мануфактурист, що поставив собі паровий варстат, уже не потребує ремісничої зручності ткача і ставить замість нього чорного робочого, бо для догляду за паровим варстатом не треба науки, а чорноробочому можна платити менше, ніж ремісникові. Таким чином машина дає можливість капіталістови обходитись без ремісника, уживати замість нього чорноробочого. Являєть ся фабрика, Значить, на фабриці всю роботу, яка вимагає зручності і довгої науки від ремісників, робить машина, а при ній уживають чорноробочих, від котрих не треба ніякої науки. Продуктивність праці при фабричній продукції більша, ніж при всякій іншій. Який небудь коваль ремісник може зробити наприклад 600 гвіздків на день, а чорноробочий на фабриці може їх зробити кілька тисяч. Зрозуміло, машиніві гвіздки будуть далеко дешевші від ремісничих. Взагалі фабрика побиває дрібне ремесло і мануфактуру, дає доступ чорноробочим і нищить потребу в ремісничій продукції. А ремісники або вмирають помалу з голоду та всяких злиднів, або ж повертають ся в фабричних чорних робочих, в „робочі руки” для фабриканта.

Переглянемо тепер коротко, що сказано в сьому розділі про повертанє продуцентів земельних власників і продуцентів ремісників в “робочі руки” для ка-

піталіста. За давніх часів в громадах военні потреби (оборона від нападів) викликають появу власти в особі найдужчих і найхоробріших членів громади, котрі стають ватажками. Сі ватажки потроху підбивають собі громади, з котрих вони вийшли, стають їх власниками. Вони перестають самі працювати, а живуть разом зі своїми дружинниками коштом дани, котру беруть зі своїх підданих, так само як і коштом здобичі, одержаної з чужих громад. Постійні війни між громадами ведуть до того, що ватажок дужчих громад підбиває собі слабші і накладає на них дань. Та сі дужчі ватажки, що підбили собі слабші громади, воюють далі між собою, поки врешті в певній місцевості один який ватажок підбиває під свою владу всіх інших ватажків з їх громадами. Повстає держава, на чолі котрої стоїть сей ватажок або князь. Так повстала наприклад московська держава. Московські князі та царі роздавали цілі громади в володіння дружинникам-боярам. Бояре тягли з громад дохід але земля лишила ся громадською власністю, і бояре не втручали ся в земельні порядки громад. А коли нарід через жорстокі утиски почав тікати від землі, царі прикріплювали селян до землі. Бояре, поміщики стали власниками селянських душ, а земля всеж таки дійсно лишила ся власністю громади. Та потім, коли надійшло визволене селян, то поміщиків було признано не власниками селянських душ, а власниками землі, котру споконвіку управляли селяни. Вийшло те саме (як каже пословиця: “Не вмер Гаврило, а болячка його задавила!”). Бо селяне після скасування панщини мали за малі наділи землі і мусіли наймати у пана землю, або йти до нього в найми. Пан, як і за давних часів, сидить на спині селянина і тягне з нього кров. Так був повернений в “робочі руки” витворець-рільник, позбавлений землі; витворці-ремісники громадають ся по містах. Зручніші та розумніші з них мають перевагу над слабшими. Слабші кінець кінцем утрачують знаряди продукції і йдуть в робітники до дужчих. Повстає мануфактура. Раз появивши ся — вона конкуренцією побиває дрібних продуцентів і намага-

еть ся захопити всю ремісничу продукцію. Конкуренція мануфактури, змагаючи до поширення продукції і до удешевлення товарів, викликає появу машин і фабричної продукції, при котрій машина заміняє людську зручність, а замість ремісника стає чорноробочий. Фабрика побиває конкуренцію мануфактури і дрібне ремесло, а самого робітника, позбавленого знарядь продукції повертає в чорноробочого, в “робочі руки” для машини. На початку суспільного життя поділ праці розбиває людей на дві великі частини — витворців-рільників і витворців-ремісників. Довгі віки кожда частина виконує відмежовану їй область загально людської праці. Витворець-рільник переходить свої вікові муки через руки бояр-панів, а витворець-ремісник через мануфактуру та фабрику. І ось нарешті обидва витворці уже позбавлені знарядь праці, знову стрічають ся між собою біля фабричної машини. Та між ними нема різниці: вони тільки “робочі руки”. За первісних часів дикуни, що не знали поділу праці, не могли мати тих знань, того розумово розвитку, які потім мав рільник та ремісник. А коли рільник та ремісник, перейшовши всі свої муки, опинили ся на фабриці, вони разом з знарядями продукції утратили ті знання, той розумовий розвиток, якого від них вимагала продукція. Усе се заступає машина, а від робітника не треба розуму в голові; людина-витворець повернена в “робочі руки” для капіталіста. Таким чином витворець кінчає на тому, з чого почав, він повинен повернути ся в дикуна. Коли-б се віддати на волю царів і капіталістів, воно-б так і було. Та на щастє людскости не все залежить від їх волі. Як не дбають капіталісти, а всеж ще нігде не запанували цілковито любі для їх серця порядки. Скрізь поруч фабрики існує і мануфактура і дрібне ремесло. Ще не вибухла як слід конкуренція, та і дрібний витворець витревало бореть ся проти панованя капіталістів. Тяжко для витворця утратити свою волю, повернути ся з людини в “робочі руки”. Через се ми бачили що у нас часто селянин працює для самої соломи, аби
ьки почувати себе людиною, господарем в своїй

праці. Та всеж обезземелене селян росте дуже швидко. А тепер подивімось, як розпоряджають капіталісти “робочими руками”, що опинились в їх власти. Подивімось, як витягають вони з них той зиск, до котрого кождий з них виявляє нічим непогамовану охоту.

РОЗДІЛ VI.

Додаткова вартість.

Кожний капіталіст, що затратив капітал на яке підприємство, звичайно має на оці тільки одну ціль — одержати зиск. Колиб не сей зиск, ні один капіталіст не провадив би ніяких підприємств. А коли ми бачимо, що капіталістичні підприємства ростуть як гриби після дощу, то се показує, що капітал дає чималий зиск, котрий так люблять капіталісти. Звідкиж береть ся сей зиск, на капітал? Утерта думка каже, що зиск походить від куплі-продажі: купують дешево а продають дорожше, себто, що зиск на капітал витворюєть ся на ринку при обміні. Подивімось, чи се справедливо. Фабрикантові матерії треба купити собі наприклад паровий ткацький варстат. Він вивозить на ринок матерію, в котру вложено 500 днів праці, і справжня вартість котрої виносить 500 рублів. Чи витворюєть ся нова вартість на ринку від того, що фабрикант продає свою матерію? Звичайно ні. У фабриканта була товарова вартість на 500 рублів, і у покупця грошева вартість на 500 рублів. Коли вони обміняли ся між собою, на ринку як давнїше лишило ся вартости на 1000 рублів, і від обміну вартість не зросла. Звідкиж узяв ся зиск фабриканта? Припустім тепер, що кождий фабрикант продав свій товар дорожше від його справжньої вартости. Наш фабрикант продає свою матерію не за 500 рублів, а за 600 рублів. Коли буде довершена продаж, нової вартости від неї на ринку всеж таки не буде. Було вартостий на 1100 рублів (500 руб. вартости товару у фабриканта

і 600 рублів грошей у покупця), і стількиж і лишило ся. Тільки тепер у фабриканта вартости на 600 рублів, а покупця на 500 руб. Вартостий лишило ся стільки, скільки й було. Але фабрикант одержав на 100 р. зайвих вартостий. Може бути. сї 100 руб. являють ся зиском фабриканта? Зовсім ні. Коли кожний фабрикант продає свій товар дорожче від його справжньої вартости, то кінець кінцем ніхто з них нічого не виграє. Наш фабрикант одержав 600 рублів за матерію, вартість котрої 500 руб. Він хоче купити ткацький варстат, вартість котрого теж 500 руб. Та фабрикант варстатів теж повинен одержати за варстат дорожче від його справжньої вартости, себ то не 500 руб., а 600 руб. Наш фабрикант матерії, що виграв на продажі її 100 руб., повинен тепер утратити їх на купні варстату, без котрого він не може обійти ся. Таким чином ми бачимо, що від обміну не можуть повставати нові вартости, що не обмін дає капіталістови зиск з капіталу. Та всеж фабрикант матерії повинен продати свій товар і повинен одержати весь свій зиск. Інакше він не вів би підприємства. Дійсно, фабрикант одержує зиск при продажі свого товару, але не від продажі (обміну). Значить, зиск на капітал повинен витворювати ся перед продажем, або перед обміном. А що зайва вартість (зиск) не може звалити ся з неба на голову капіталістові, то треба припустити, що зиск з капіталу витворюєть ся підчас самої продукції товарів. Та продукцією товарів займають ся “робочі руки”. Значить, тільки сї бідолашні руки дають зиск капіталістові. Подивімось, як се відбуваєть ся. Капіталіст бажав поставити фабрику матерії. Він поставив будинок, купив машину, замовив бавовну. Та йому потрібні ще і “робочі руки”. Без них світ не милий капіталістові при всіх його машинах. Ми вже знаємо, що “робочі руки” можна набути на ринку, так само як інші товари.. Туди іде капіталіст. Він наймає “робочі руки”. Що се значить? Се значить, що він наймає у робітників їх робочу силу на певний час: на день, або на місяць і т. д. Скільки він їм платить за неї? Тому що робоча сила продаєть ся на ринку, і вона — то

вар, вартість робочої сили, як і вартість всякого товару, міряєть ся кількістю праці, яка потрібна для її продукції. Робоча сила, в протилежність всім іншим товарам, продукуєть ся в самому тілі людини. Для того, щоби людина могла мати робочу силу, їй треба пити, їсти, мати одіж і мешкане; а для того, щоби добути се все, потрібна праця. Значить, вартість робочої сили міряєть ся кількістю праці, яка потрібна для продукції засобів до життя робітника. Та робітник смертний, а робоча сила завсігди потрібна. Зі смертю робітника гине його робоча сила, і капіталіст може лишити ся без “робочих рук”. Значить, робітник повинен мати заступника, котрий дасть капіталістові робочу силу. Через се вартість робочої сили міряєть ся кількістю праці, яка потрібна для продукції засобів до життя робітника і його родини. Сю вартість робітник одержує в формі заробітної плати. Таким чином капіталіст, будучий фабрикант матерії, повинен виплатити робітникам вартість їх робочої сили. Щож він від них за се одержує? Набравши на ринку купу “робочих рук”, він веде їх до себе на фабрику і примушує робити. “Робочі руки” починають вироблювати йому матерію. Фабрикант повинен виплатити робітникам вартість їх робочої сили за певний час, а сам одержує працю робітників за той самий час. Ми вже знаємо, що поділ праці робить працю продуктивною, себ то, що кождий продуцент вироблює в оден день більше продуктів, ніж йому треба для існування на один день. Інакше кажучи, робітник продукує більше вартости, ніж коштує його робоча сила за сей день. Коли для продукції собі поживи, убраня і иншого робітник повинен працювати 6 годин на день, то сі 6 годин праці звать ся необхідною працею. 6 годин на день треба працювати робітникови, щоби утримати себе, щоби виробити вартість своєї робочої сили. Коли він працює більше як 6 годин на день, його праця понад 6 годин буде звать ся додатковою працею. Таким чином робочий день має в собі працю необхідну (вартість робочої сили) і працю додаткову.

Наш фабрикант матерії наймає робітників і повинен їм платити вартість робочої сили за кожний день, себ то він виплачує кожного дня тільки за необхідну працю (6 годин). Колиб робітники працювали тільки 6 годин на день, вони виробляли-би лише стільки, скільки виносить їх удержане, і капіталіст не мав би ніякого зиску. Одначе він примушує їх робити 12 годин на день. Таким чином він одержує від робітників що дня зайвих 6 годин праці, себ то 6 годин додаткової праці, за котру він їм нічого не платить. Що дня робітники в перші 6 годин праці (необхідна праця) вироблюють вартість своєї робочої сили (те, що вони одержують від капіталіста в формі заробітної плати); а решту — 6 годин додаткової праці, робітники продукують додаткову вартість, (надвартість), за котру їм фабрикант нічого не платить. Ся додаткова вартість є зиск капіталіста. Візьмімо приклад. Фабрикант виплачує робітникам 50 коп. на день. Кожний робітник натче в день 10 аршин матерії, котра продаєть ся по 20 коп. за аршин. Припустимо, що пряжа на кожний аршин матерії коштує 5 коп., і що видатків на машини, будинки та инше припадає по 5 коп. за кожний аршин, так що матеріял на кожний аршин матерії коштує фабриканта 10 коп. — Почав робітник робити і проробив пів дня (6 годин), наткав він за сей час 5 арш. матерії. Яку вартість він випродукував? 5 арш. матерії по 20 коп. коштують рубль. Але фабриканта коштує матеріял на кожний аршин 10 коп., на 5 арш. — 50 коп. Значить, робітник виробив за пів дня чистої вартости 50 коп. Се саме стільки, скільки виплачує йому капіталіст за його робочу силу за цілий день. 6 годин, які робив робітник, для нього необхідна праця. 50 коп. вартости, яку він виробив, для нього необхідна вартість. Колиб робітник після сих 6-ох годин застрайкував (не схотів робити), фабрикант не мав би ніякого зиску. Він витратив 1 рубль (50 коп. робітникові + 50 коп. матеріял на 5 арш.) і одержав би 1 рубль. Але робітник працює ще 6 годин, — се його додаткова праця, і продукує ще 5 арш. матерії. Яку вартість він

тепер виробив? 5 арш. матерії по 20 коп. — 1 рубль. Відлічивши за матеріал 50 коп., лишаєть ся 50 коп. чистих. Робітник своєю додатковою працею випродукував додаткову вартість в 50 коп., котра опиняєть ся просто в кишені фабриканта. Се і є зиск. Таким чином наш фабрикант від кожного робітника одержує що дня 50 коп. додаткової вартости, або зиску. Тепер нам зрозуміло, чоґо се капіталісти так нарікають на те, що у них мало “робочих рук”. Вони потрібні їм для видушування додаткової вартости. Великість її залежить: по 1) від числа робітників, що працюють на капіталіста; по 2) від довжини робочого дня і по 3) від продуктивности праці. Чим більше рук працює у капіталіста, тим більше він одержує додаткової вартости, тим більший його зиск. Чим довший робочий день, тим більша додаткова праця, тим більшу додаткову вартість одержить капіталіст. Коли наш фабрикант потрафить примусити робітників працювати не 12 год. на день, а 18, то кождий робітник виробить 15 арш. матерії на день, уживши не 6, а 12 годин додаткової праці, і дасть капіталістові не 50 коп., а цілий рубль додаткової вартости. Чим продуктивніша праця робітника, тим менша буде його праця на себе, себто необхідна праця, і тим більша буде його праця на капіталіста, себто додаткова праця і продукція додаткової вартости. У нашого фабриканта робітник одержує 50 коп. на день і виробляє 10 арш. матерії, значить, за кождий аршин йому припадає 5 коп. Фабрикант продає аршин матерії по 20 коп. З них 10 коп. припадає на матеріал. Лишаєть ся 10 коп. для фабриканта і робітника. 5 коп. одержує робітник (заробітна плата за 1 арш.), а 5 коп. капіталіст (його зиск). Себто чиста вартість товару (без матеріалу) складаєть ся з заробітної плати і зиску капіталіста. Звідси випливає, що чим більша заробітна плата, тим менший повинен бути зиск і навпаки. Колиб робоча плата зросла до 70 коп. на день, зиск капіталіста упав би до 30 коп.; з чистої вартости аршина матерії робітник одержав би 7 коп., а капіталіст — 3 коп.

З цього видно, що між капіталістом і робітником повинна відбувати ся постійна боротьба. Капіталіст силкуєть ся продовжити робочий день і зменшити робочу плату, а робітник намагаєть ся скоротити робочий день і збільшити плату.

В дальшому викладі ми побачимо, які користи в сій боротьбі має капіталіст проти робітника, користи, котрі віддають робітника звязаним по руках і по ногам у власть капіталіста. Ми тільки, що сказали, що коли заробітна плата збільшить ся, зиск капіталіста саме на стільки зменьшить ся. Але, може бути, він може надолужити утрачене, збільшивши ціну товару, продаючи наприклад аршин матерії по 22 коп.? Ні! І капіталістові покладено межі. Коли він схоче підвищити ціну своєї матерії, конкуренція інших фабрикантів не допустить його до цього. Вони будуть продавати матерію по 20 коп. і наш фабрикант лишить ся без покупців. Фабрикант повинен задовольняти ся тим зиском, який припадає на нього з чистої вартости товару, за відтрученем заробітної плати та інших видатків. Тепер ми дійсно бачимо, що фабрикант одержує зиск не від продажу свого товару. Зиск продукуєть ся перед продажою, поза ринком, продукуєть ся додатковою працею робітника в формі додаткової вартости. Та тільки при продажу товару виявляєть ся (або реалізуєть ся) зиск капіталіста. Тільки тепер виявляєть ся, що фабрикант в формі своїх товарів продає працю робітників, витрачену протягом певного часу; а робітникам він виплатив не за всю працю, яку від них одержав, а тільки за працю, потрібну для їх існування, себто вартість робочої сили.

Розглянений нами випадок витягання додаткової вартости з “робочих рук” являєть ся найрізкішою і найяснішою формою визиску робітника капіталістом. Дійсно, справа цілком ясна. З одного боку — робітник, котрий не має нічого опріч своїх рук, з другого боку — капіталіст, котрий має всі засоби продукції. Зрозуміло, що злидні приводять робітника в лапи капіталіста, котрий видушує з нього все, що

можна. Як ні жорстоке та несправедливе таке становище річий, одначе факт той, що при ньому капітал бере діяльну і безпосередню участь в продукції: при його помочі будують ся фабрики, купують ся машини, заготовлюєть ся сировий матеріял, розкладаєть ся праця, вишукуєть ся ринок для збуту товарів, він же постійно намагаєть ся збільшити продуктивність праці. На скільки власник капіталу приймає безпосередню участь в продукції, він, як і робітник, має право на участь в продуктах, витворених спільною працею. Лихо тільки в тому, що завдяки своему становищу капіталіст може брати собі львину часть.

Та є й такі форми визиску капіталістом, при котрих він не має ніякого відношення до самого процесу продукції, що одначе зовсім не перешкоджає йому одержувати всю додаткову вартість, вироблену працею робітників. В Росії існують цілі села, мешканці котрих займають ся домовим (кустарним) промислом. Домові промисловці (кустари), се дрібні ремісники — слюсарі, шевці і ин., — котрі працюють у себе дома, мають потрібні для їх праці струменти, але в величезній більшості випадків не мають за що купити сировий матеріял — залізо, шкіру і т. д. — з котрого вони вироблюють свої продукти. Ось тут являєть ся капіталіст в особі міського купця або сільського лихваря. Він каже нещасливому кустарю: “Ти маєш чим робити, та не маєш за що купити сировий матеріял. Я дам тобі гроші на купівлю сирого матеріялу, але ти за се потім по приступній ціні відступиши свій товар”. З гіркого досвіду кустар знає, що значить ся “приступна ціна”. Він знає, що за свій товар він одержить тільки трохи більше від того, скільки його коштував сировий матеріял. Та нічого не вдієш. Бере він у купця гроші, купує сировий матеріял і на час стає ніби самостійним господарем-вितворцем. Та се тільки гірке глузоване долі: коли він виробить свій товар і понесе його до купця, котрому він винен, то вийде, що він заробив стільки, коли не менше, як перший ліпший фабричний робітник, що немає нічого опріч “рук”.

Наш купець не брав участі в самім процесі продукції. Йому нема діла, якими знарядями кустар працює, і скільки часу слюсар витрачає на виготовлене замка або швець на чоботи. Він не повинен журитися, як би поліпшити продукцію і зробити працю продуктивнішою. Він знає, що візьме своє. Коли завдяки фабричній конкуренції зменшиться ціна замків, він натисне на кустаря і видусить з него не тільки всю додаткову вартість, вироблену його працею, але ще й частину необхідної.

В такому самому становищу, як кустар відносно до купця, стоїть селянин-рільник відносно до пана. Ми вже раніше згадували, що земля, котру селяни обробляли в давніх часах, стала власністю пана, і що після скасування панщини селянам дали земельні наділи, що не вистарчали на удержане родини. Се було зроблено для того, щоби селяни були примушені наймати землю у панів. Пан здає в аренду, або за частину урожаю землю селянинови, котрий оре її своїм плугом і своєю худобою, засіває її своїм зерном, удобрює її коли треба — коротко кажучи, пророблює на свій риск всі операції, з котрих складається продукція збіжа. А пан не втручається в сю продукцію, але він одержує в формі арендної плати, або частини урожаю додаткову вартість, витворену рільником.

З сказаного видно, що капітал витягає додаткову вартість з витворця не тільки тоді, коли він уже позбавлений засобів продукції і повернений в "робочі руки", але і тоді, коли витворець знаходить ся ще в становищу на пів самостійного господаря. Капіталіст котрий орудує над "робочими руками", сам повинен уряджувати продукцію і дбати про її успіх і поліпшуване. Хоча він в сьому випадку має на увазі тільки свою особисту користь, себто одержане зиску, і безбожно тисне робітника, тим не менше він помимо своєї волі приносить користь для суспільности тим, що з konieczности постійно поліпшує способи продукції і сим збільшує продуктивність праці, а опріч того на свою голову привчає робітників до спільної складної праці, — до суспільної продукції. А коли капіта-

ліст висисає соки з напів-самостійних продуцентів, граючи в процесі продукції тільки ролю звичайного трутня, се не що інше, як нічим неоправданий, суспільно організований рабунок.

Яким би способом ні витягала ся з робочої кляси додаткова вартість, вона являєть ся єдиним жерелом зиску в капіталістичних підприємствах. Через се в кожному даному підприємстві великість одержуваного капіталістом зиску повинна безпосередно залежати від числа робітників, котрі у нього продукують товари: чим більше у нього робітників, тим більше він одержує додаткової вартости, тим більше повинен бути його зиск. Уявімо тепер собі такий випадок: Два купецьких синки одержали кождий по 10.000 руб. Любі братіки обидва мали те переконане, що капітал треба пускати в оборот і збільшувати його, але смаки у них були не однакові. Один був тихий і більше тримав ся старовини, а другий був підприємчивий і тільки марив про те, як би пустити в рух якусь нову і корисну справу. Перший поставив собі велику гарбарню, на котрій все по дідівським звичаям робило ся — ніяких машин не було, будівлі поганенькі, все дешево коштувало. Правда, справа була така, що вимагала багато робітників — цілих 50 — але наш капіталіст сього не бояв ся: він мав досвід і знав, що маючи капітал зовсім не так тяжко приборкати робітників. Він витратив всі свої 10.000 руб. на купно гарбарні, сирового матеріялу, на наймане робітників, — коротко кажучи, пустив справу в рух.

Другий брат довідав ся, що в Америці винайшли машину, котра шие чоботи. Ану, каже він собі, я заведу у нас “механічну мануфактуру обуви”. Так і зробив. Виписав він дорогі заморські машини, поставив відповідний будинок, купив шкіри, наняв робітників і почав виробляти чоботи. Як і перший брат, він поклав в справу всі свої 10.000 рублів. Та при його машинах йому можна було зайняти тільки 30 робітників. У обох братів справи пішли добре, і почали в них гроші гроші родити. Таким чином обидва брати пустили в рух однакові капітали — 10.000 руб. Та у од-

ного з них продукція така, що при сьому капіталі можна зайняти 50 робітників, а другий уживав на се тільки 30. Хто з них одержить більше зиску?

Ми вже знаємо, що великість додаткової вартости, а через се і великість зиску зростає разом з числом робітників; з сього на перший погляд випливає, що гарбар повинен одержати зиску більше, нім власник “механічної мануфактури обуви”. На першого працює 50 робітників, на другого — 30. Так би воно і було, колиб сюди не втрутилось одно знайоме вже нам господарське явище, а саме конкуренція!

Колиб гарбар дійсно мав більше зиску, ніж його підприємчивий брат, він в кождім разі не довго міг би використовувати своє становище. Се через те, що до доброї наживи багато охочих, і не мало знайдесть ся капіталістів, котрі накинуть ся на гарбарство, сподіваючи ся виграти на ньому більше ніж на якому іншому підприємстві. І вийде з сього те, що буде продукувати ся за багато шкіри, збільшить ся подача, відбудеть ся конкуренція між продавцями, ринкова ціна шкір упаде нижче від їх дійсної вартости, і через се зменшить ся зиск гарбара: з його рук вислизне частина додаткової вартости, яку він витяг з робітників. Се буде тягти ся доти, доки зиск у гарбарстві не зрівняєть ся з зиском, який дає “механічна мануфактура обуви”, або інша подібна справа, в котрій при однаковому капіталі працює відносно менше робітників і витрачено відносно більше на машини, будівлі та інше. Коли ціна на шкіри упаде ще нижче, тоді частина капіталістів кине сю продукцію і візьметь ся до такої, котра дає принаймні стільки зиску на капітал, як і “механічна мануфактура обуви”. Зі зменшенем продукції збільшить ся ринкова ціна шкір, і наш гарбар знов почне одержувати більше зиску, але не більше, ніж його великорозумний брат, бо конкуренція пильно слідкує за ним і ставить межі, коли не його завидним очам, то принаймні його хачивим рукам.

Таким чином, конкуренцім зрівнює зиск в усіх чарослях капіталістичної продукції. Се досягаєть ся

тим, що в тих парослях, котрі по суті своїй могли би давати більший зиск, ніж інші, капіталісти мусять на превеликий для себе жаль продавати товари нижче від їх дійсної вартости і випустити з рук частину зиску, щоби мати решту.

А хиба оплачуєть ся коли небудь вся праця робочого народу? Що одержує він від держави замість податків, які він платить? Більша частина тих грошей іде на удержане начальства, від котрого зле приходить ся і селянам і робітникам. Друга частина сих грошей іде на військо, для котрого забирають на службу від робочих родин найдужчих і найздоровіших парубків. Чимало грошей іде на допомоги зубожілим панам та захланним фабрикантам. І тільки деякі мізерні крихти, от як копійчані допомоги підчас голоду, дешеві низші школи, лікарська допомога і т. інше, припадають робочим людям. Мало того, що пани та фабриканти тягнуть з робочої людини неоплачену працю кожний з окрема; всі вони разом при помочи держави тягнуть з нього ту саму неоплачену працю, тільки гуртом.

Неоплачена праця, додаткова вартість у всіх її формах — ось основа, добробуту всіх богатих кляс і станів. Маючи гроші, тепер можна не працювати: досить покласти гроші в банк і одержувати процент. Гроші, гроші родять. Щож се одначе за чудо? Дуже просто. Се чудо робить той самий фабрикант, той самий пан, той самий купець, що видушує додаткову вартість з робочої людини. Вони тільки через те і можуть видушувати неоплачену працю, що голими руками не можна нічого зробити: потрібна земля, матеріяли, інструменти, машини, й для купна сього всього потрібні гроші. Дати тільки гроші підприємчівий, зручній людині — вона в тій хвилі пустить в рух всю машину видирання від робочої людини неоплаченої праці. Та існують невмілі люди, котрі не знають, що зробити з своїми грішми. Для них саме і заведено банки та щадничі каси. Ану складайте в них гроші, панове невмілі та ледачі! Зручні та проворні будуть сі гроші брати в користане, а зиски по половині! Ча-

стина піде тому, хто зложив гроші, частина фундаторові банку, частина лишить ся тому, хто при помочи тих грошей заложить своє підприємство.

Ось так на спинах робочих людей виростає ціла драбина панів: скупщики, прасоли, лихварі, підрядчики, купці, пани, фабриканти, банкирі, що живуть “з капіталу”, урядники, попи, царі!... всі вони складають одну родину, одну величезну клясу визискувачів (рабівників чужої праці); а проти них стоїть одна непомірно більша кляса працівників робітників.

РОЗДІЛ VII.

Заробітна плата.

Кожда людина, котрій особлива божа ласка не дає можливости жити коштом чужої праці, мусить сама здобувати засоби до існування. А для сього вона повинна працювати. Що значить працювати? Працювати — значить прикладати свою робочу силу до річий природи для того, щоби витягати з них користь для людини. Рільник прикладає свою силу до землі і кінець кінцем одержує від неї корисність в формі збіжа; шахтар копає землю і витягає з неї корисність в формі міді, срібла і т. д. З сього дуже ясно, що людина для здобути собі засобів до існування, повинна мати по перше, робочу силу, по друге, ті річи природи, до котрих повинна вона прикласти своєї сили, себ то засоби продукції. За давних часів так і було, що хто мав робочу силу, мав засоби продукції. Та з тих часів людскість дожила до інших порядків. Ми вже бачили, як витворець переходив через муки, як він вийшов з них позбавлений засобів продукції. Перше витворець і засоби продукції складали одну цілість, як складає одну цілість риба і вода, в котрій вона живе. А тепер витворця роздерто на дві частині: йому лишено його робочу силу (мабуть через те, що її не можна з нього видерти), а засоби продукції з божої ласки одинили ся в руках капіталістів. Робоча сила, хоч-би як велика вона була, не може витворити

засобів до існування з порожнього місця: їй потрібні засоби продукції, а цар-голод примушує її невпинно тягти ся до них. Ось тут капіталіст, котрий чигає на неї, увязнює робочу силу і примушує її робити на нього.

В попередньому розділі ми бачили, яким чином капіталіст видушує з робочої сили додаткову вартість — свій зиск, — виплачуючи робітникам тільки необхідну вартість робочої сили. Тепер ми розглянемо ближше сю необхідну вартість, котру робітники одержують в формі заробітної плати.

Робітник виносить свою робочу силу на ринок, де її купує капіталіст. На ринку робоча сила розглядається як товар, бо вартість її означається для робочої сили так само, як і для кожного іншого товару.

Ми вже бачили, що вартість робочої сили означається кількістю праці, потрібної для її продукції, себ-то кількістю засобів до життя, яка потрібна для робітника і його родини. Вартість сих засобів, або так звану необхідну вартість, робітники одержують в формі заробітної плати. Чим менша вартість засобів до життя робітника, тим менша його заробітна плата і навпаки. Значить, збільшене заробітної плати зовсім ще не доводить, що становище робітників поліпшило ся. Треба взяти на увагу вартість засобів до життя і тоді вже видавати осуд. Коли наприклад протягтом 15 літ заробітна плата збільшилася ся два рази, але засоби до життя подорожчали чотири рази проти давнішого, становище робітників очевидно погіршає, хоч заробітна плата і зростає.

Кількість засобів до життя або великість заробітної плати, котру одержують робітники, залежить від їх навичок та звичаїв, від клімату, в котрому вони живуть. Наприклад англійський робітник не обходить ся без мяса і кави, котрі він має що дня, і не багато пива. Се вже так зросло ся з його натурою, що він сі продукти уважає потрібними для свого існування і без них погано працює. Таким чином заробітна плата англійського робітника між іншим повинна мати

в собі і вартість сих продуктів, про котрі наш робітник знає хиба тільки з оповіданя.

Заробітна плата фабричного робітника в Росії дає йому можливість жити ся хлібом, квасом, квашеною капустою та редькою. Англійські робітники знищилиб геть капіталістів з їх фабриками, колиб їх заробітної плати вистарчило тільки на таку поживу, на котрій спасали ся святі угодники. Одначе наші задовольняють ся тим, що мають. Чим більше освічені та розвинені робітники, тим більше треба їм засобів, щоби жити по людськи і добре працювати.

Англійський та німецький робітник не буде жити в таких будах, в яких живе наш. Опріч того їм потрібна від часу до часу книжка, вони читають газети, ходять иноді до театру. Їх заробітна плата повинна вистарчити і на се. Інакше на фабриках почнуть ся страйки.

Клімат теж має вплив на великість заробітної плати. Італійський робітник, що живе в теплому кліматі, може мати таку одєжу, котра ледви прикриває його тіло; помешкане також не являєть ся в нього річию першорядної ваги, бо він добре може переспати ніч на ганку якого дому, або просто на улиці; одначе наш робітник мусить мати і теплу одєжу і тепле мешкане. Для російського робітника потрібна опріч того ще чарка горілки, бо підчас сильних морозів при недостаточному відживлюваню трудно обійти ся без алькоголю. В порівнаню з італійським робітником російський робітник одержує більшу заробітну плату, але йому від сього не легше, бо йому більше доводить ся витрачувати на такі продукти, без котрих він міг би обійти ся в теплому кліматі.

Таким чином заробітна плата повинна мати таку великість, котра залежить від навичок, розумового розвитку робітників і від клімату, в котрому вони живуть. Низше і висше від сеї великості заробітна плата при звичайних умовах не може довго утримати ся. Зараз ми довідаємось через що.

Мануфактурні робітники завше одержують більшу заробітну плату, ніж фабричні. На мануфактурі

працюють ремісники, позбавлені знарядь продукції. Перше ніж зробити ся добрим ремісником, треба витратити багато праці на науку. Ся праця зужита на науку, і збільшує вартість робочої сили ремісника. Возьмім приклад. Припустимо, що слюсар, поки вивчить ся свого ремесла, повинен видати на своє удержане, на зіпсутий матеріал і знарядя, а також на заплату за науку — 900 руб. Все одно, чи має слюсар сі 900 руб. і безпосередно витрачає їх, або іде в науку до якого хазяїна-слюсара. В сьому випадку він повинен відробити хазяїну кілька літ перед наукою, або після неї. Коротко кажучи, для того, щоби вивчити ся слюсарського ремесла, треба видати на 900 руб. вартости в формі продуктів, або праці. Коли кожний слюсар після науки може робити пересічно 30 літ, то видатків на науку слюсара припадає на кожний рік праці 30 руб. Коли необхідна вартість звичайної робочої сили (себ-то засоби існування робітника і його родини) виносить 150 руб. на рік, то мануфактурист, що наняв собі ремісника на рік, заплатить йому не тільки сі 150 руб., але ще й ті 30 руб. (витрачених на науку), котрі припадають на сей рік праці. Значить, вартість робочої сили робітника має в собі не тільки вартість необхідних засобів існування, але і вартости тих засобів, котрі витрачено на його науку.

Чим довше мусить тревати наука ремесла, тим більша вартість робочої сили ремісника, тим більша його заробітна плата. Слюсар одержує більшу заробітну плату, ніж коваль; годинникар — більшу плату ніж слюсар, а ремісник, що виробляє всякі складні струменти, (підзорні труби, мікроскопи), одержує ще більшу плату.

Розглянувши вартість робочої сили, звернемо ся тепер до її ринкової ціни. Ми бачили, скільки необхідно для робітника; тепер подивимо ся, скільки він дійсно одержує за свою робочу силу.

Ми вже знаємо з IV. розділу, що ринкова ціна товару буває то висша то низша від справжньої вартости. При збільшеню попиту відбуваєть ся конкуренція між покупцями, і ціна товару збільшуєть ся;

при збільшенню подачі конкуренція відбувається між продавцями, і ціна товару зменшується. А загалом конкуренція намагається наблизити ринкову ціну товару до його справжньої вартості. Усе це відноситься до робочої сили так само, як і до всякого товару. Коли попит на роботу збільшується, наприклад через повстання нових капіталістичних підприємств, то відбувається конкуренція між покупцями (капіталістами) і заробітна плата збільшується понад необхідну вартість робочої сили. Ми знаємо, що при збільшенню попиту на який небудь товар незабаром збільшується продукція цього товару і його подача. Як же збільшується продукція і подача робочої сили після збільшення попиту на неї? А ось як.

Зі збільшенням заробітної плати понад необхідну вартість, себ-то понад той рівень, який потрібний робітникам для існування, становище робітників поліпшується. Це поліпшене виявляється в тому, що робітники починають краще відживлюватися, живуть в кращих помешканнях і т. д. Через це злидні та хвороби забирають в передчасну могилу менше жертв, ніж раніше. Вживають такі робітники, котрі вмерли б при гіршому житті, і саме ці робітники насамперед збільшують подачу робочої сили. Окрім того, з поліпшенням становища робітників збільшується серед них число подруж і родиться більше дітей ніж давніше. Діти підлітки живуть при кращих обставинах, менше вмирають, ніж при поганих обставинах, при котрих у нас наприклад з 4-ох дітей доживає до робочого віку тільки одна! Таким чином через збільшене заробітної плати зменшується смертність між робітниками та їх дітьми, а через це людність збільшується. Окрім того людність і безпосередно збільшується через збільшене число подруж, бо зі збільшенням заробітної плати понад необхідну вартість, збільшується продукція робочої сили (посередне і безпосередне збільшене людности) і подача її. Це обставина в свою чергу викликає конкуренцію продавців (робітників), і заробітна плата повинна зменшитися. Коли заробітна плата зменшиться нижче від не-

обхідної вартости, повинно наступити зменшене подачі робочої сили, як се буває з кождим иншим товаром. Коли ринкова ціна товару зменшується ніжче від його справжньої вартости, продукція сього товару скорочується і зменшується його подача. Та як же скоротити продукцію робочої сили й її подачу? Робоча сила продукується в самих робітниках, значить, щоби скоротити її продукцію, треба знищити зайвих робітників! Так воно і буває в дійсности. Коли заробітна плата зменшиться ніжче від необхідної вартости, (того, що потрібне для існування робітників), цар-голод з своєю помічницею смертю розпочинає працю. При такому зменшеню заробітної плати робітники не можуть заспокоювати цілком свої потреби: погано відживляються, живуть в брудних і вохких халупах, одежа погано захищає їх від холоду та вохкості. Слабші не довго витримують таке пекельне жите. Цар-голод посилає смерть, і та починає ходити по робочій ниві і косити жите слабих та малих. Опріч того підчас такого шкідливого для робітників зменшеня заробітної плати зменшується і число подруж і народин дітей. Таким чином при збільшеню заробітної плати людність збільшується посередно — через збільшене довжин життя робітників, і безпосередно — через збільшене числа подруж; навпаки, при зменшеню заробітної плати, людність зменшується безпосередно — через смерть “зайвих” робітників — і посередно — через зменшене числа подруж. Такими способами досягається зменшене продукції робочої сили (адже трупи робітників не продукують її!) й її подачі. А зі зменшенем подачі знову відбувається конкуренція між капіталістами, і заробітна плата збільшується. Таким чином для самих робітників збільшене заробітної плати, коли тільки не відкриваються нові підприємства, може бути куплене тільки ціною смерти та невимовних страждань инших робітників!

Ось в таких страшних лабетах знаходиться робітничая кляса через те, що робоча сила (а з нею і особа самого робітника) повернена в товар!

Як ринкову ціну товарів конкуренція приводить до їх необхідної вартости, так і заробітну плату конкуренція приводить до справжньої вартости робочої сили. Коли завдяки тимчасовому збільшенню попиту і збільшенню заробітної плати, тимчасово і поліпшується становище робітників, то слідом за тим голод і смерть жорстоко карають їх за сей короткий добробут.

Сі страшні лабети німецький соціяліст Ляссаль запропонував навіть назвати залізним законом заробітної плати, котрий має таку страшну, подавляючу силу тільки через те, що робітники не мають знарядь продукції і мусять продавати свою робочу силу тим, хто має сі знарядя. Робітники мусять продавати свою робочу силу, як товар. Через се між ними повинна відбувати ся конкуренція, як і між іншими продавцями товарів. Коротко кажучи, залізний закон заробітної плати і страшна власть “царя-голода” безпосередно впливають з теперішних порядків капіталістичного господарства. Ми бачимо одначе, що сей залізний закон тільки через се і тільки доти залізний, доки серед робітників панує конкуренція. Звичайно, коли робітники ідуть розпорошені і виступають по правилу “кождий для себе, а бог для всіх” — вони неминучо самі зменшують свою заробітну плату до найнижшого рівеня, при котрому ледви ледви можна животіти. І не вибють ся робітники з сього каторжного житя, доки не зрозуміють, що треба кожному стояти за всіх і всім за кожного; доки не научать ся спільними силами нападати на спільного ворога — підприємця-капіталіста, примушуючи його до уступок.

Тільки тоді буде знищено в коріні капіталістичне господарство, щезне зовсім конкуренція між робочими людьми, а значить зникне і грізна мара “залізного закону”. Тай тепер становище робітників не безнадійне. Робітничі спілки, страйки, всякі способи оборони своїх спільних інтересів, коли і не можуть цілковито знищити конкуренції між робітниками, всеж здатні значно її ослабити. А коли слабне конку-

ренція між робітниками, може збільшувати ся заробітна плата.

Значить, хоча деякі соціялісти і назвали закон заробітної плати “залізним”, та сі слова не повинні позбавляти робітників надії. Добре, хай залізний, але однодушна згода робучих людей — така велика сила, під натиском котрої гнеть ся й залізо. І не тільки гнеть ся, але й ламаєть ся. Невпинною боротьбою з хазяями, робітники й тепер можуть розігнути хоч трохи залізні кайдани царя-голода. Та прийде час — і робочий нарід знищить зовсім ті кайдани; а для сього йому доведеть ся покласти кінець всьому капіталістичному господарству.

Ми розглянемо тепер капіталістичне господарство в усій цілості; розглянемо, як впливає воно на робітничу клясу, яку ролю воно відіграє в долі людскости.

РОЗДІЛ VIII.

Капіталістичне господарство.

В п'ятому розділі, говорячи про повстане мануфактури, ми назвали “спритного” слюсаря, котрий завів собі мануфактуру, капіталістом, а саму мануфактуру капіталістичним підприємством. Якіж ознаки капіталістичного підприємства і що таке капітал? Наш спритний слюсар, перше ніж запрягти в ярмо знедолених слюсарів, повинен був мати майстерню, струменти, матеріал, мати знарядя продукції. Сі знарядя продукції (матеріал та струменти) не з неба впали, а теж вироблені працею. Зорана земля, годоване худоби, плуг, струменти, всякі будинки, коротко кажучи, все, що потрібне для розумної праці — все се — продукти людської праці. Сі продукти попередньої праці, без котрих неможлива дальша праця, знаходять ся по части в руках самих витворців, а по части в руках таких осіб, котрі самі їх не вживають, а примушують інших до праці за помічю сих продуктів. Коли знарядя продукції знаходять ся в руках самих

вितворців вони уживаючи їх можуть, коли схотять, витрачувати тільки необхідну працю і витворювати тільки необхідну вартість для свого існування і утримання знарядь в добрім стані. Так наприклад рільник може обробити лише стільки поля, щоби вистарчило на удержане його родини і його самого, а також на направу знарядь і пашу для худоби. Слюсар теж може лише стільки робити, щоби вистарчило на удержане його самого і родини і опіріч того на утримане в належнім порядку струментів та майстерні. Коротко кажучи, витворець, що має знарядя праці і матеріял до праці, не має крайньої потреби витрачувати додаткову працю і витворювати додаткову вартість, бо він може обійти ся без неї. Інша річ, коли знарядя продукції належать до тих, котрі самі їх не уживають, але послугують ся ними за помічу чужої праці. Такі власники знарядь продукції не можуть задовольнювати ся тим, щоби робітники витрачували необхідну працю і витворювали тільки необхідну вартість, бо в такому випадку для власників нічого не лишить ся і для них не має інтересу заводити підприємство. Вони не можуть обійти ся без додаткової праці (чужої) і додаткової вартости, котра складає їх зиск і для котрої вони засновують підприємство. Такі власники знарядь продукції і будуть капіталістами, а самі знаряди — капіталом. Капіталіст витрачує капітал, але тільки для того, щоби капітал повернув ся до нього збільшений, з зиском. Таким чином капітал — се та частина продуктів людської праці, власники котрої пускають її в оборот за помічу чужої праці для одержання зиску. Тому, що всі продукти людської праці виявляють свою вартість в грошах, то й гроші, коли їх пускають в оборот для одержання зиску — теж капітал. З сього означеня капіталу випливає, що капіталістичне господарство може розпочати ся тільки тоді, коли продуктивність людської праці дійшла певної висоти. Коли робітник може виробляти своєю працею тільки необхідну вартість (стільки, скільки треба для його існування), ся праця не може дати капіталістови додаткової вартости або зиску. Опіріч то-

го, для капіталістичного господарства потрібні робочі руки, себ-то витворці, позбавлені знарядь продукції і змушені голодом продавати свою робочу силу капіталістови.

Капіталістичне господарство ще ніде не виперло цілковито господарства дрібних витворців і скрізь стрічаєть ся поруч обидві форми господарства. В Росії дрібне господарство тримаєть ся упертійше, ніж в інших країнах. Не кажучи про дрібного селянина, в Росії існують ще сотні тисяч кустарів, себ-то дрібних ремісників, не цілком відірваних від засобів продукції. Але і в Росії капіталістичне господарство чим раз більше поширюєть ся через те, що відбуваєть ся в широких розмірах обезземелене селян і повернене їх в “робочі руки” для панів. Скажемо про се кілька слів. Хоча при дрібному господарстві витворець одержує сам не тільки необхідну вартість, але й додаткову, котра при капіталістичному господарстві йде до кишені капіталіста, тим менше становище дрібного витворця-рільника зовсім не ліпше, бо майже все, що він продукує, іде на податки, викупні сплати за наділ, і на арендну плату за панську землю, без котрої він не може обійти ся через недостаточність свого наділу. При найкращих умовах для витворця-рільника лишаєть ся тільки необхідна вартість, себ-то він одержує від свого самостійного господарства не більше, ніж одержує наймит у пана. Коли ми бачимо, що селяни всеж уперто тримають ся свого господарства, се зовсім не через те, що їм лишаєть ся хоч найменша частина додаткової вартости, яку вони вироблюють: вони тримають ся його через те, що тяжко для них з ним розлучити ся, тяжко для них утратити свою волю, зійти на становище робочої худоби у капіталіста. Та буває і так, що всі ці податки та оплати забирають не тільки всю додаткову вартість, яку вироблює рільник в своєму господарстві, але навіть і частину необхідної вартости. Витворцю не вистарчає засобів для існування, бо в нього з рота видерли його мізерний кавалок хліба. Він примішує до свого хліба полуку та лободу, але довго таке ста-

новище не може для нього тягти ся. Коли господарство підупадає, він мусить кидати свою рілю і йти в найми до пана або на фабрику, де він принаймні буде одержувати необхідну вартість в формі заробітної плати. При недостатку селянського наділу, при величезних податках до скарбу і при непомірно високій арендній платі за землю селяни не можуть довго утримати ся на свому господарстві, бо правитель-ство і пани беруть від них не тільки всю додаткову вартість, але й частину необхідної. Такі причини обезземеленя селян. Воно, як бачите, залежить зовсім не від господарських причин, як залежить від них наприклад утрата ремісником-вितворцем знарядь продукції через мануфактуру. Конкуренція—се чисто господарська причина; а у нас селяни утрачують землю без всякої конкуренції, а просто через грубу силу правительства, котре завсїгди тягне за панами і разом з ними грабує селян, видушуючи з них останню кервавицю.

Що-до ремісників-вितворців, котрі працюють власними знарядями, і вони, як сказано, утрачують по троху через конкуренцію мануфактури свою додаткову вартість, а коли їх вільна праця почне оплачувати ся через сю саму конкуренцію нижче від необхідної вартости, їх господарство гине і вони обертають ся в робочі руки для капіталіста.

Капіталістичне господарство починаєть ся з мануфактури. Мануфактура, як про се вже була мова в пятому розділі, повстає в містах, коли в суспільности встигне встановити ся широкий поділ праці, себ-то, коли праця робітника стає на стільки продуктивною, що може не тільки удержати самого робітника, але й дати зиск для капіталіста. Мануфактура сполучує під властю одного капіталіста певне число робітників, позбавлених знарядь продукції і робить працю продуктивнішою, ніж при дрібній ремісничій продукції. Се походить від того, що при мануфактурній продукції менше видаєть ся на майстерні та струменти, а мануфактурний поділ праці ще збільшує її продуктивність.

При мануфактурному поділі праці кождий робітник робить тільки частину свого продукту, тим часом як при суспільному поділі праці кождий виробляє цілий продукт.

Ми вже знаємо, як впливає мануфактура на дрібних ремісників. Подивімося тепер, що вона робить з тими “робочими руками”, котрі лиха доля кидає її в жертву.

Головна сила мануфактури лежить в мануфактурному поділі праці. Пильне око хазяїна бачить всі користи сього поділу, і він силкується запровадити його на своїй мануфактурі в найширших розмірах. До чого доходить поділ праці в мануфактурі, можна бачити з того, що наприклад на мануфактурі голок, кожда голка переходить через руки 72 робітників, перше ніж буде цілковито зроблена. Кождий з 72 робітників робить тільки одну частину всієї праці: один тягне дріт, другий пробиває вушка, третій нагострює кінець і т. д. Кождий робітник при звичаєть ся до своєї часткової праці і робить її швидше і краще, ніж коли-б йому довело ся робити цілу голку. Всі 72 робітники мануфактури протягом того самого часу зроблять разом далеко більше голок, ніж 72 вільних ремісники. Та се при звичаюване до дрібонької частини всього виробу продукту дорого коштує робітників. Вступивши до мануфактури, ремісник, що вміє робити цілу голку, одержує яку небудь частину роботи, наприклад нагострюване кінців голки. Він постійно занятий тільки сим нагострюванем. Руки у нього так привикають до сеї одноманітної праці, що на рещті стають цілком нездатні до иншої праці. Ремісник цілком забуває своє ремесло. Коли ремісник вироблює цілий продукт, йому часто приходиться обдумувати, як краще взяти ся до справи, щоби виграти час, або щоби краще зробити продукт. При виборі цілого продукту у нього повинна робити думка. А при безпереривному вироблюванню тільки частини продукту руки робітника само по собі, як пушена в рух машина, вироблюють сю частину, думка робітника не працює і він від тяжкої і страшенно одноманіт-

ної праці цілковито робить ся розумовою калікою.

Таким чином мануфактурний поділ праці калічить тіло робітника через призвичаюване до найменшої кількості рухів і приглушує його розум, позбавивши його роботу всякого сенсу. Коли випадково зачинить ся мануфактура, в котрій покалічено робітника і призвичаєно до одної “частини”, то такому каліці нема куди діти ся. Його становище гірше від становища чорного робочого: він може мати працю тільки на такій мануфактурі, де є попит на його “частину”.

Покалічений ремісник так само прикутий до мануфактури, котра його скалічила, як каторжник прикутий до своєї тачки. Таке становище дає хазяїну-капіталісту велику владу над мануфактурними робітниками. Вільні ремісники відносно продукції своїх товарів не знають над собою ніякої влади, опріч конкуренції.

А в мануфактурі капітал накладає на робітників свою залізну руку, ламає і калічить їх, щоб тим легше видушувати з них свій зиск. Та швидко і сеї влади над мануфактурними робітниками стає за мало для капіталіста. Адже мануфактура тримаєть ся виключно на зручності робітників.

Серед “робочих рук” на ринку ремісників не багато, нема з кого вибирати. Ремісники знають свою ціну і борять ся з утисками капіталістів. Капіталіст стрічає в них силу, котра перешкоджає йому безконечно збільшувати свій капітал. Опріч того заробітна плата ремісників вища від плати чорно-робочих.

В конкуренції, котра повстає між капіталістами, кождий з них силкуєть ся продати свій товар дешевше від інших, а се можливо тільки при зменшеню праці, котра потрібна для виробу сього товару. Через се кождий мануфактурист силкуєть ся зробити зайвою в своїй продукції зручність ремісників, котрі до того не дуже спокійно ідуть в хазяйському ярмі, — силкуєть ся зробити працю простійшою і легшою: являють ся машини. Кожда машина складаєть ся з двигунового приладу і властивої робочої машини.

Коли уважно розглянути робочу машину, то дуже легко спостерігти, що працю, котру виконує струментом рука ремісника, в машині виконує тим самим струментом і за помічю того самого руху механізм. Можна би сказати, що струмент взято з рук ремісника і передано механізмови для виконання тої самої праці. В тартаку (лісопилна машина) пили тримають і порушують два коромисла, котрі подібні до рук, і роблять такий самий рух, як руки трачів (пилярів). Те само можна спостерігти в варстаті до сверлування. В варстаті до гебльовання (до гебльовання металічних дощок) величезний гебель (рубаннок) порушуєть ся “залізним столяром”.

Коротко кажучи, машина виконує механічну роботу, котра вимагає від робітника довгої ремісничої науки, машина заступає ремісничу працю.

Машини дають капіталістови величезні користи.

По перше заступаючи ремісничу працю, машини роблять зайвою науку ремесла. Ми вже бачили, що ся наука збільшує вартість робочої сили. Значить, машини роблячи зайвою для робітників підготовчу науку, зменшують вартість робочої сили, або заробітну плату, а се безпосередна користь для капіталіста.

По друге в мануфактурі вся продукція тримаєть ся на ремісничій зручності робітників, значить залежить виключно від окремих осіб. А се робить мануфактурну продукцію хиткою, не дозволяє хазяїнови її робити з робітниками все, що йому схочеть ся, для витягнення з них можливо більшого зиску. При машинній продукції справа стоїть зовсім інакше. Робітник являєть ся на фабриці і застає готовою всю основу продукції: йому тільки треба прикласти свою силу, без всяких хитрощів. На мануфактурі струменти служать для робітника, робітник панує над продукцією, а на фабриці робітник служить при машині. Машина все робить, а він являєть ся тільки ніби частиною самої машини. Се дає фабрикантові більше власти над робітниками, робить продукцію міцнішою і тривалішою. Фабрикант каже: “булиб тільки ма-

шини, а руки до них завсїгди знайдуть ся". І правда на його боці.

По третє, машини збільшують продуктивність праці, себ-то при машинній продукції робітник виробить затой самий час більше продуктів, ніж при мануфактурній. Ми знаємо, що капіталістичне господарство тримаєть ся на продуктивности праці; чим праця робітника продуктивнійша, тим менша його необхідна праця (праця на виріб засобів до існування), тим більшим стають його додаткова праця і виріб додаткової вартости для капіталіста.

В пятому розділі ми вже говорили про користи машинової продукції в порівнаню з мануфактуроною. Подивімо ся тепер, як відбиваєть ся машинова продукція на тих робочих руках, що стоять при машинах. Наш вік уважаєть ся віком машини. І дійсно, нема ні одной области продукції, де-б не працювали сі машини. Для рільництва мають ся парові плуги, косарки та жатки, машиніві сівачки та віялки. Тепер нема ні одного ремесла, котре не можна би заступити машиною. Коротко кажучи, де тільки людині треба прикласти свою робочу силу до річий природи, вона скрізь стрічає машину, котра повинна значно зменшити і полегчити її працю. Здавало ся-б, що з запровадженням машин повинна зменшити ся скількість праці робітника: коли він без машини працював 12 годин на день, а при машині може виробити стільки ж продуктів, скільки перше в 8 годин, то й робочий його день повинен тягти ся 8 годин. А в дійсности виходить зовсім не те: з запровадженням машин робочий день удовжуєть ся без всякої міри. Де ж причини такої сумної суперечности? Припустімо, що який небудь спритний купець завів собі мануфактуру для виробу гвіздків. У нього такий капітал, з котрим він може дати заняте для 30 робітників. Кождий робітник вироблює на день 2 пуди гвіздків; пуд гвіздків продаєть ся по 2 руб. Від кождого робітника хазяїн одержує додаткової вартости 50 коп., значить, від 30-ох робітників він одержує 15 руб. на день. Та от винайдено машину для виробу гвіздків, і наш зручний

мануфактурист поспішив її купити. Ся машина подвоїла продуктивність праці, і тепер ті самі 60 пудів можуть виробити не 30, а 15 робітників. Чиста вартість гвіздків зменшила ся тепер на половину, бо на продукції кожного пуду витрачуєть ся тепер двічі менше праці. Коли вартість матеріялу 1 рубль і коли перше чиста вартість була 1 рубль, то тепер чиста вартість буде 50 коп., а вартість пуда машинових гвіздків буде 1 рубль 50 коп. (1 рубль матеріял і 50 коп. чиста вартість). Та наш хазяїн не дурень і продає гвіздки по тій самій ціні, як і ранійше — 2 рублі за пуд. Таким чином він одержить за працю 15-ох робітників стільки ж, скільки перше одержував за працю 30-ох робітників, себ-то, він не тільки одержить додаткову вартість тих 15-ох робітників, котрі у нього працюють але також і всю необхідну вартість тих 15 робітників, котрі в нього не працюють. Се буде тягти ся доти, доки інші мануфактуристи не запровадять у себе машини і не доведуть конкуренцією ціни гвіздків до їх справжньої вартости — 1 рубль 50 коп. Се горячий і солодкий для капіталіста час, протягом котрого він один користає з винайденої машини і кладе собі в кишеню величезні зиски, — сей час і являєть ся головною причиною, котра змушує капіталіста запроваджувати машини.

Та щож стало ся з робітниками нашого колишнього мануфактуриста, тепер уже фабриканта гвіздків? Він на свій капітал міг собі купити тільки одну машину і при ній поставити тільки 15 робітників. Він дуже хотів би запровадити другу машину для решти 15 робітників, бо тоді він одержував би за працю 30-ох своїх робітників стільки, скільки інші мануфактуристи без машин одержують за працю 60-ох робітників. Та як йому не бажало ся одержати такий величезний зиск, він мусів задовольняти ся одною машиною і 15 робітниками, а інші показали ся для нього зайвими і він відправив їх.

Поки конкуренція не зменшила ціни гвіздків до їх справжньої вартости, все складало ся добре для нашого фабриканта. Він держував дохід від тих ро-

бітників, котрі в нього не робили. Та от і інші фабриканти купили машини, ціна гвіздків упала до 1 руб. 15 коп., і манна небесна вичерпала ся. Фабрикант мусить тепер задовольняти ся тою додатковою вартістю, котру він видушує з тих 15 робітників, що працюють у нього. Ось тут він спостерігає, що погано облічив.

Ми знаємо, що кількість додаткової вартости, яку одержує капіталіст, залежить, по 1-ше, від довжини робочого дня, по 2-ге, від числа робітників, котрі в нього працюють, і по 3-те, від продуктивности праці. До запровадження машини наш фабрикант одержував від робітників що дня 15 руб. додаткової вартости. З запровадженням машин продуктивність праці збільшила ся, великість необхідної вартости стала більша — фабрикант одержує тепер з кожного робітника 60 коп. на день. Та у нього лишило ся тільки 15 робітників, і з них він одержує на день тільки 9 руб. Перше він одержував 15 руб. Машина тільки на перший час привабила його величезними зисками, а потім сі зиски зникли, як сон. Щож йому робити? Він не може збільшити число робітників: не вистарчає капіталу. Збільшити продуктивність праці — запровадити ще досконалішу машину, він поки що теж не може. Для збільшення своєї додаткової вартости йому лишаєть ся тільки удовжити робочий день. Він се й робить. Та ще перед тим, як ціна гвездків зменшила ся до 1 руб. 50 коп., фабрикант уже удовжив робочий день. Своїх 15 робітників він змушує робити що сили, щоб одержати від них як найбільше товару і використати той горячий час, поки інші ще не запровадили машин.

Та щож дає фабрикантові таку власть удовжувати робочий день? А ось що. З запровадженням машин в якій небудь парослі продукції стає зайвою частина робочих рук, котрі перше робили в сій продукції. Сі зайві руки викидають ся геть з фабрики і очевидно мусять опинити ся на ринку. Там вони збільшують подачу праці. Зі збільшенням подачі відбуваєть ся конкуренція між робітниками, і ся конкуренція

не тільки дає можливість фабрикантам зменшувати заробітну плату, але і збільшувати робочий день понад усяку міру. Зайвих рук досить і нема чого вязати ся тим, що від малої плати та надмірної праці робітники гинуть, як мухи.

Та се ще не все. З запровадженням машин робить ся зайвою не тільки реміснича зручність робітників, але також їх фізична сила. При машині може стояти слабій з таким самим успіхом, як і дужий. Через се запроваджене машин притягає до праці на капіталіста жінок та дітей. А се ще збільшує подачу і конкуренцію між робітниками.

Ми бачили, що заробітна плата мусить мати в собі вартість засобів до існування робітника і його родини. При мануфактурній продукції праця робітника удержує всю його родину. Через притягане жіночої та діточої праці і збільшену конкуренцію при машинній продукції робоча плата господаря родини мусить зменшити ся саме на стільки, щоб разом з заробітком жінки та дітей вистарчило сеї плати на удержане цілої родини. Таким чином з запровадженням машин праця цілої робочої родини оплачуєть ся такою самою заробітною платою, якою при мануфактурній продукції оплачуєть ся праця одного господаря. До того машини дають можливість капіталістові удержувати робочий день. Ми вже бачили, як руйнуючо відбиваєть ся на робітниках мануфактурний поділ праці тим, що приковує кожного з них до одного мізерного занятя, калічить його і робить його нездатним до іншої праці. Не краще впливають на робітників і машини.

Самостійний витворець-ремісник мусить мати для виробу своїх продуктів не тільки ремісничу зручність, але також і певний розумовий розвиток, котрий дає йому можливість розуміти всю продукцію і робити в ній всякі поліпшеня. Сей розумовий розвиток дає ремісникові як попередня наука ремесла, так і саме виконване ремесла. Коли ремісник опинить ся на мануфактурі, де існує широкий поділ праці, він уже тратить поняте про цілий виріб продукту: він виро-

бляє тільки частину продукту, а про виріб усього продукту знає хазяїн мануфактури. Та коли робітник вступає до фабрики, і його ставлять до машини, він затрачує понятє не тільки про цілу продукцію, але й про її частину. Він не знає, який продукт і як буде вироблений його працею. Все знає, весь розум робітника перейшов до машини, а сам робітник тільки частина машини.

Таким чином капіталістичне господарство не тільки позбавляє робітника знарядь продукції, але веде до відділення розумової сторони продукції від фізичної. Розумова сторона і капітал (наука, машини) з осереджують ся у капіталістів, а фізична сторона (робоча сила) — у робітників. Зрозуміло, яку страшну власть над робітником, при всякій іншій перевазі, се дає капіталістові.

Машина незвичайно погано впливає на тіло робітників. З дитинячих літ робітникові доводить ся виконувати одну яку небудь працю при машині, пристосовувати свої рухи до страшенно одноманітних рухів машини. Зрозуміло, що опріч машини, до котрої робітник призвичаїв ся, він став нездатним до якої іншої праці. Наприклад при поліпшених друкарських машинах доводить ся працювати дітям 13-ти або 14-ти літ, вся праця котрих полягає на підкладуванню паперу під прасу, і ся праця тягнеть ся 12 годин що дня. Нема нічого дивного, що сї нещасливі істоти цілком утрачують людську подобу. Та що найгірше — се те, що капіталіст, покалічивши робітника на все жите працею при одній машині, раптом викидає його на улицу. Зараз ми побачимо, що саме споконує капіталістів до сього.

Збільшене додаткової вартости можливе тільки при збільшеню числа робітників, удовженю робочого дня і збільшеню продуктивности праці. З запровадженням машини зменшуєть ся число робітників, занятих у фабриканта, зменшуєть ся його додаткова вартість. Значить, він може осягнути збільшене додаткової вартости тільки через удовжене робочого дня і збільшене видатности праці. Ми бачили, як без-

соромно капіталіст користує з свого становища і у-
двожує понад міру робочий день. Тепер подивімо ся,
як він по запровадженю машини збільшує свій зиск
збільшенем видатности праці.

Коли машина запроваджена в якій небудь галу-
зі продукції, дальше збільшене видатности праці мо-
же бути досягнене або запровадженем машин до всіх
частин сеї продукції, в котрих ще не було машини,
або заміною запровадженої машини — новою, ще до-
сконалішою машиною. А тому що збільшене видат-
ности праці являєть ся для капіталіста необхідною
умовиною — для нього необхідний зиск! — то він
мусить постійно запроваджувати все нові і нові ма-
шини. Коли в мануфактурі поділ праці доведено до
належної широкости, самий спосіб виробу продуктів
стає незмінним, — каменіє. Сей спосіб переходить від
одного покоління до другого, від батька до сина, як се
буває в цехах. А в фабричній продукції намагане ка-
піталіста одержати можливо більший зиск спонукує
його удосконалювати працю, заводити нові машини
і таким чином міняти часто самий спосіб продукції.
Таке прикладане машин викидає на ринок багато рук,
що стали зайвими. Сі “руки” повинні призвичаїти ся
до інших машин, а се їм тим тяжше зробити, що кож-
да машина вимагає призвичаєного до неї робітника,
покаліченого на її спосіб. Таким чином фабрична про-
дукція, запроваджуючи все нові і нові машини, по-
стійно розвиваючи ся, часто викидає робочі руки на
ринок і вимагає від них уміння робити при всякій ма-
шині. Нова вопіюча суперечність капіталістичного
господарства, котра потягає за собою страшенне бі-
дуване для робітничої кляси. Жадність фабрикантів
до зиску змушує їх запроваджувати все нові машини.
Та існують такі машини, що коштують дуже дорого
і запровадити їх може тільки великий капіталіст. Ко-
ли великий капіталіст запровадить таку машину, кот-
рої не може запровадити дрібний капіталіст, то в кон-
куренції, яка відбуваєть ся між ними, переможцем
вийде великий капіталіст, бо його нова машина,
збільшивши видатність праці, дає йому можливість

продати товар дешевше, ніж продає дрібний капіталіст. Як мануфактурист побиває окремих витворців, так більша мануфактура побиває дрібну; як фабрика побиває велику мануфактуру, так і велика фабрика мусить побивати конкуренцією дрібну фабрику. Коротко кажучи, конкуренція намагається передати продукцію в руки лихих капіталістів.

Тільки великий капітал може зробити великі удосконалення в продукції, зробити працю найбільше видатною. Характеристичною рисою капіталістичного господарства саме й являється панування великого капіталу і великої продукції.

Великі фабриканти не знають докладно, скільки треба на ринках їх товарів, але разом намагання одержати якомога більше зиску примушує їх продавати якомога більше товарів. Через це часто буває, що ринки переповнюються товарами, котрі лишаються без руху. Запроваджене машин викидає на вулицю “зайвих” робітників. Через це всі робітники мусять скоротити споживання всяких товарів, і попит на товари зменшується. А тим часом, хоча попит і зменшився, запроваджені машини виробляють ще більше товарів, ніж раніше і ще збільшують подачу. Це знову одна з суперечностей капіталістичного господарства, і наслідком цього буває застій промисловості, так звана **криза**.

Через переповнення ринку товарами та через лихе становище робітників, зменшується попит на товари, а через це мусить зменшитися продукція цих товарів. Великі фабриканти мусять скоротити продукцію або зовсім її припинити; через це знову викидається на вулицю багато робітників. Таким чином велика продукція — це палиця, котра обома кінцями однаково б'є робітників. Раз б'є запровадженням машин, роблячи “зайвою” частину робітників, другим разом б'є зачиняючи фабрики. І таке становище раз у раз повторюється, бо сам капітал все знаходить себе в руху.

Поглянемо тепер ще раз на цілість капіталістичної господарки.

Капіталістичне господарство починаєт ся там, де суспільний поділ праці зробив саму працю видатною і zarazом там, де робітники позбавлені знярядь продукції. Головною підставою капіталістичного господарства являєт ся наймана праця і збільшене капіталу коштом додаткової вартости, яку витворюють робітники. Мануфактура з одного боку погіршує становище дрібних самостійних продуцентів, з другого боку калічить своїх робітників безконечним мануфактурним поділом праці. Конкуренція мануфактури викликає появу машин; з одного боку вони викидають зайві “робочі руки”, з другого боку притягають до праці на капіталістів жінок та дітей. Страшенна конкуренція робітників, через запроваджене машин дає капіталістови необмежену владу над робітниками. Ся владу виявляєт ся в непомірному удовженню робочого дня і зменшенню заробітної плати. Зменшене заробітної плати змушує робітника продавати капіталістови робочу силу жінки і дітей; праця цілої робочої родини оплачуєт ся так само, як при мануфактурі — оплачуєт ся праця одного батька родини. Машинова продукція калічить тіло робітників, пристосовуючи тіло робітника до машини, і руйнує розум робітника, відділюючи в продукції розумову сторону від фізичної. Після запровадження машин капіталіст мусить дбати про збільшене видатности праці. Він мусить запроваджувати все нові і нові машини. Звідси впливає мінливість в продукції. Капіталістичне господарство руйнує душу робітників, піддаючи їх під владу капіталу, котрий не знає ні правди, ні чести, ні добра, котрий поважає тільки один закон — зиск.

Та сим не вичерпуєт ся все те лихо, яке робить капіталістичне господарство. Капіталістичні порядки погано впливають не тільки на мійських робітників та дрібних майстрів. Не менше терпить від них і селянин.

Через запроваджене мануфактурної, а потім машинової продукції, стало корисніше купувати на ринку багато річей, котрі селянин раніше робив до-

ма. Перше селянин майже цілу свою одержувану готував з власного матеріалу своєю власною працею. Тепер фабричні та мануфактурні вироби своєю дешевістю роблять зайвою сю працю селянина. Рідко де селянин буде тепер виробляти сукно, на виготовлене котрого він мусить витратити, скажемо, 20 днів праці, коли те саме сукно, а може бути краще і гарнійше, можна мати на ринку за ціну 10-ох днів праці. Те саме і з іншими річами, котрі селяне колись виробляли самі для себе, а тепер купують на ринку. Через се дуже скоротила ся господарська робота селянина. Перше він був зайнятий цілий рік: в літі рільництвом, а в зимі — домашніми роботами. А тепер йому в багатьох місцях зимою дома майже нічого робити. Тепер він мусить витратити на своє господарство далеко менше часу, ніж давнійше. Та ми вже знаємо, що чим менше часу ми вкладаємо в продукцію, тим менше ми виробляємо вартости. Значить, селянин тепер виробляє на своєму власному господарстві далеко менше, ніж давнійше, і далеко менше одержує з нього доходу.

Опріч того, він мусить тепер купувати на ринку багато тих річей, котрі давнійше виробляв сам. І не тільки сі річі він мусить купувати, але й багато інших, котрі з часом зробили ся необхідними для людини: нафта, чай, цукор, лямпи, книжки і т. д. На купно сих річей він мусить тепер видавати частину свого і без того зменшеного доходу. Грошей треба все більше і більше, а діставати їх стає все тяжше і тяжше. Капіталістичне господарство зробило значну частину селянської праці цілком зайвою, так само, як воно робить зайвою значну частину праці мійських робітників, запроваджуючи нову машину.

Ще дошкульнійше бе капіталізм селянина тим, що вдираєть ся до сільського господарства. В Америці наприклад великі хазяї та компанії захопили величезні простори найкращих дівичих земель, оброблюють їх поліпшеними сільсько-господарськими машинами та іншими удосконаленими приладами, роблячи сим велику економію на людській праці. Вони

наповнюють ринки дешевим збіжем і страшенно зменшують ціни. Збіже все дешевшає і дешевшає. Де давніше селянинові було досить вивезти на базар пуд борошна, щоби добути гроші і на податки і на всі потреби в господарстві — там тепер і 5 пудів не вистарчає.

Коли б селянин був письменний і мав вільний гріш, він міг би поліпшити оброблене і удобрене, запровадити ліпше насіне і машини. Та його навмисне тримають в темноті та ще й стережуть, як вівцю, ледви тільки обросте шерстю. Він витрачає на оброблене землі страшенно багато сили, виснажує її до того, що вона перестає родити. Працює селянин як віл, а користі з його праці не видно, його праця стає все менше вартною, і через те мусить все більше і більше підупадати добробут селянина, оснований на його власній праці.

Упадок загального добробуту селян, викликаний головним чином обезціненем селянської праці, веде до того, що зменшується їх покупна сила, себ то їм стає все тяжше і тяжше купувати стільки річей мануфактурної та фабричної продукції, скільки їм треба. Капіталістам починає загрожувати застій в ділах, насувається примара кризи. Щоби їй запобігти, капіталісти починають дбати про те, щоби знайти для своїх товарів покупців в інших місцях, або як кажуть знайти зовнішній ринок, дивлять ся, як би почати війну, силою захопити землю, підбити собі чужий нарід. Коли пощастило се зробити, справи капіталістів стоять добре. До завойованої землі вони можуть везти без всякого мита свої товари; натомість для чужих капіталістів вони замикають ринок — плати на границі велике мито, або повертай голоблі назад. Щоби збільшити таким чином доходи капіталістів, тепер часто розпочинають ся великі війни, лється людська кров, робітників забирають в салдати, посилають на край світа, витрачають скажені гроші на гармати, рушниці, казарми, воєнні кораблі.... Збільшуючи своє військо, дужчі держави змушують слабші підписувати з ними договори, по котрим слабші держави відни-

няють свої ринки на корисних умовах для товарів дужчих держав. Нарешті велике, стале військо потрібне буржуазії й її спільникові — правительству для того, щоб держати в покорі нарід, котрий своєю працею постачає потрібну для них додаткову вартість..

Удержане величезного війська, урядників, поліцаїв, жандармів, без котрих капіталістичне господарство неможливе, страшенним тягарем спадає на трудовий нарід, а особливо на селянство. Селянин уважаєть ся самостійним господарем. На перший погляд здаєть ся, що він від своєї праці мусить одержувати не тільки повну її вартість, як її одержує при сприяючих умовах фабричний робітник, а ще й той лишок, додаткову вартість, котру найманий робітник мусить дати хазяїну, а селянин міг би затримати для себе. Але ми знаємо вже, що дієть ся цілком инакше. Зубожене селянства погано відбиваєть ся і на робітниках. Шукаючи заробітків, селяне ідуть до міст і згоджують ся робити хоч за безцін, терпіти всякий утиск і самоволю з боку хазяїв. Хазяї користають з сього, щоби поставити до праці замість упертих робітників та страйкарів зголоднілих та покірних бідарів-селян. Таким чином зростає утиск робітників, і хазяї тішать ся. Зубожене селян причинюєть ся до зубоженя робітників. Цар-голод спільним ланцюгом приковує селянина та мійського робітника до каторжної тачки невилічливої праці на користь капіталістів, правительства і всяких лихварів.

Ось через що у рільників-селян, що не користають з чужої праці, і у найманих робітників ті самі спільні вороги — капіталістичне господарство і царське самодержавство. І дійсно, яке тільки лихо не викликаєть ся капіталістичним господарством? Яке не завдячує йому своєї сили? Нема на світі такого лиха, котре не було б або безпосередно викликане капіталізмом, або принаймні збільшене його впливом — опріч хиба смерти, котра вже від природи призначена для кожного. Але й смерть далеко частійше заглядає до убогих, робочих частин міста, ніж до тих ча-

стин, де живуть люди заможні. Особливо се справедливо відносно дітей; не маючи через убожество батьків потрібного догляду, доброї і здорової поживи, теплої одежі — діти в убогих родинях мруть як мухи. Всякі хороби, особливо заразні, насамперед роблять собі гнізда в найбільше залюднених частинах міст, де в бруді і тісноті тулять ся нуждарі, в сутеринах та халупах, де вони тиснуть ся, як оселедці в бочці. Те саме, тільки в іншій формі, бачимо і по селах: тіснота, бруд, погана пожива, темнота — тягнуть за собою хороби і нещастя. А коли завитає голод, то вже неминусло підуть такі хороби як тиф і цинга, котрі тисячами женуть людей у гріб. А звернімо ся до великих міст — позолочених столиць царя-голода. В їх темних та вохких сутеринах, де гніздить ся нужда, де робітничі родини живуть ціле жите без світла і повітря, в бруді та вохкості — там смерть і хороби справляють свої бенкети. А в великих фабриках та заводах, де на розказ царя-голода робочий люд віддає останню кєрвавицю — там надривають ся сили, псують ся легкі, сліпнуть очи, скорочуєть ся жите працюючого люду і його змучених жінок та дітей. Таким чином навіть такі природні нещастя, як смерть, старість та слабість — в величезній мірі збільшують ся від панування капіталістичного господарства і втвореного ним убожества народу. А скількиж є тих нещасть, котрі походять від людських учинків! Всі вони беруть початок з того самого жерела — з капіталістичного господарства, з панування багатого над убогим, сильного над слабим. Спинімо ся на кількох фактах житя, щоби краще вияснити се собі.

Тисячі людей сидять у нас по вязницях; майже 30.000 людей що року судить ся в ріжних судах, з них більша частина засуджуєть ся на заслане, або на тяжкі роботи. На удержане такої величезної кількості злочинців — на будову вязниць, купно арештантської одежі, на кайдани, на удержане сторожі, на перевозуване вязнів з місця на місце, нарешті на удержане ріжних доглядачів і стражників — видаєть ся у нас майже 15,000.000 руб. річно. Звідкиж береть ся се вій-

сько “нещасливих”? Цар-голод — ось хто жене людей. Нема роботи день, нема другий, надходить голод, і чоловік з розпуки йде на злочин; коли приходить неурожай і голод, а ні звідки нема допомоги, коли діти, як мухи вмирають від голоду, тоді батьки та матері готові на всякий злочин, щоб тільки не чути дитячого голодного плачу. Тепер стверджено, що в голодні часи вязниці переповняють ся. А скількиж разів буває так. що по великих містах люде роблять злочини умисно на очах усіх, щоб тільки дістати ся до вязниці. Роблять злочини найбільше селяне та робітники, позбавлені занятя та заробітку; у вязниці при звичають ся до безчинного житя і переходять цілу науку злочинів. У нас право суворо карає незначні злочини, зроблені з холоду і голоду, але інші злочини — злочини великі, котрих є далеко більше, ніж дрібних злочинів — часто лишають ся без кари. Адже крадуть на кождім кроці спритні і оборотні купці — крадуть з цілим спокоєм, і ніхто їх за се не карає, хоч про се знає кождий; а фабриканти, що рабують працю робітників, а пани, що окрадають селян — тих всіх не видко в вязницях, на них видко ще черга не прийшла.

Непомірне богатство і жите чужим коштом викликають не менше, але багато більше ріжних злочинів, ніж сувора нужда. З якого боку ні розглянути капіталізм, скрізь він веде до розпусти, злочину, смерти. Злочинці сидять по вязницях; то переважно муштини — жінок там менше. Жінок цар-голод посилає на улицу, до публичних домів, де вони продають своє тіло, де гинуть в розпусті від огидних хороб. В Парижі на кождих 8 жінок припадає 1 проститутка. В Москві самих зареєстрованих проститутток налічуєть ся 20.000, а поза ними стоять купи тих нещасливих істот, котрих не знає поліція. Не ліпше в Петербурзі, а особливо по торговельних містах — в Одесі, Ризі і Варшаві. Нужда жене дівчата до великих міст, де дістають ся вони в руки богатих та розпустних паничів і гинуть тисячами. Виховавчі заклади рік річно приймають десятки підкинутих дітей, з котрих виживає

і виходить в люде тільки мала купка. Хтож у сьому винен? Ми знаємо вже тепер відповідь: то капіталізм, котрий хапає людий в свою огидну пащеку, псує їх своїм нікчемним отрутим диханем. А бороти ся з ним незвичайно тяжко при тім розбитю, котре витворилось під утиском капіталізму і правительственної самоволі. Трудовий нарід завсїгди намагав ся і намагаєть ся видерти ся з під сього утиску, та досі ще занадто міцно стоїть устрій в державі “царя-голода”. Правительство і цар підтримують богатих і віддають їм на поталу убогих. По стороні богачів стоїть сила війська, наука, знане, вільний час, по стороні убогих тільки спільна недоля, спільні терпіння і вічна боротьба за кавалок черствого хліба. І як тут памятати про потребу розвитку і освіти людини, коли боротьба за існуванє захопила всі сили людини? Та подивіть ся навкруги себе, і ви побачите, що в усій сучасній суспільности від найнижчих і до найвищих верств кипить безперестанна міжлюдська боротьба, війна всіх проти всіх, боротьба за богатство, власть, а найбільше за черствий кавалок хліба. Боротьба, в котрій люде забувають про різницю між правдою і брехнею, честю та безчестем, — веде до страшеної розпусти, до жорстокости і незлічимих нещасть. По селах селяне воюють між собою за ті кавалки землі, які лишили їм цар і пани, і бють ся як мухи в павутині, яку розстелили на них різні сільські глитаї і купці. По містах робітники відбивають один від одного заробіток, на перебії продаючи свою робочу силу підприємцям, котрі без сорома користають з їх злиднів і змушують їх робити на себе 10, 12 і навіть 14 і більше годин за мізерну плату. Дрібні майстри того самого ремесла готові один одного втопити в ложці води, щоб позбавити ся зайвого конкурента, щоб перетягти до себе заказчика. Теж дієть ся між дрібними купцями за покупця. Дрібним майстрам і крамарям загрожує конкуренція великих склепів, котрі їх руйнують і примушують ставати приказчиками (субектами), найманими майстрами, або навіть звичайними робітниками у тих самих хижаків, котрі видерли з їх

рук, можливість провадити самостійне жите. Та й сі великі, пажерливі хижаци виступають разом тільки тоді, коли треба краще затягти петлю на шию ослабленого соперника, коли треба міцнійше натягти мотуз, яким вони притягли до себе несвобідний робочий люд. Між собою вони безупинно гризуть ся за зиск. Пани, фабриканти і купці теж воюють між собою і силкують ся видерти один від одного ту здобич, яку вони награвували у працюючого народа.

Що дало замість сього капіталістичне господарство? Воно збільшило до неймовірних розмірів видатність праці. А з її збільшенем — зменшив ся неробочий час у робітників, і збільшила ся кляса людей що живуть коштом народної праці. За давних часів усі дани і здобичі, які князі брали від підвладних громад, ледво вистарчали на удержане князя, його дружини і, може бути, ще невеликої кляси — духовних осіб. А тепер народня праця удержує царів (та ще й як удержує!), їх міліонове військо, урядників, капіталістів і т. д. — ціле військо пявок, що тягнуть кров з народного тіла. Збільшене кляси людей, що живуть коштом чужої праці і не турбують ся здобуванем собі насущного хліба, повело до того, що богато з членів сеї кляси заповнювали свій вільний час розумовою працею. Се вони розвинули всякі науки та умілости, котрі ставлять людський рід вище від всіх інших живих істот. Та все се куплено дорогою цілого життя міліонів робітників. Правда, людський розум, науки, всякі умілости стоять високо, але для робітників усі сі гарні річи недоступні: вони існують для невеликого числа людей, що живуть з чужої праці. Для робітників одно тільки є — робити до кривавого поту. Всі сі успіхи тримають ся на спині робітників — час тепер і робітникам з них покористати ся. Видатність праці тепер величезна, хай же і робітники мають вільний час для розумових занять. Тепер для нас стануть зрозумілі всі ті явища життя, котрі вражають нас з першого погляду своєю суперечністю. Ми тепер знаємо, хто працює і хто ні, хто голодує і хто розкошує. Ми знаємо, як се дієть ся. Для нас зрозу-

міло, чому робітникові доводить ся тиняти ся світами за кавалком хліба. Нарешті для нас зрозуміло, яку ролю грає при теперішних порядках цар-голод. Він бере свою власть над людьми в капіталістичному господарстві, при котрому існує загальна війна, конкуренція всіх проти всіх, при котрій людина для людини ворог. Тепер подивімо ся, як можна влаштувати людське господарство на інших підставах, де не буде вже всіх лих капіталістичного господарства.

РОЗДІЛ ІХ.

Соціалістичне господарство.

З усіх лих, котрі спадають на людській рід, одні лиха залежать від причин чисто природних (наприклад смерть від старости), другі залежать від людських порядків, від людських відносин. Перших не можна знищити, але тільки ослабити, бо вони закони природи, другі можна і треба знищити. Оборонці капіталістичного господарства силкували ся довести, що воно — теж закон людської природи, що знищити капіталістичне господарство не можна так само, як знищити смерть. Хай через се робітники несуть, свій хрест, а капіталісти свій. Для панів-капіталістів їх хрест звичайно дуже легкий. Опріч утїх вони від нього нічого не почувають; через се вони обома руками тримають ся за думку про те, що капіталістичне господарство — закон природи, і кричать “гвалт”, як тільки мова йде про зміну існуючого ладу. На се оборонці робітничої кляси — соціалісти слушно пояснюють їм, що природа не творить одні руки для постійного неробства, а другі для постійної праці; одне черево для всяких вишуканих страв, а друге для хліба з половою; природа не витворює капіталістів і робітників. Вона творить просто людей; через се і в житю люди повинні бути рівні. А коли ми в житю бачимо зовсім що инше, природа тут ні при чому. Не природа утворила капіталістичне господарство, а люди: через се люди можуть і мусять змінити його, коли

воно показуєть ся для більшости людскости тяжким хрестом. Виходячи з такої засади, соціялісти думають, що треба утворити цілком инший порядок господарства — порядок **соціялістичного** господарства, при котрому будуть неможливі всі ті лиха, котрі походять від капіталістичного господарства. Підставою капіталістичного господарства і zarazом усіх нещасть робітничої кляси — служить наймана праця і конкуренція. Ми вже бачили, що перед капіталістичним господарством було господарство дрібних продуцентів, при котрому кожний господар мав знарядя продукції. Потім всякими насильствами та неправдами витворців відірвано від засобів продукції — з одного боку утворила ся кляса капіталістів, з другого — “робочі руки”. Ми бачили всі застрашаючі наслідки такого ладу. Через се першою і головною підставою соціялістичного господарства мусить бути відсутність найманої праці. Робоча сила, а з нею й особа робітника, не повинна продавати ся як товар. Та щоби робітник міг не продавати робочої сили, він мусить мати в своїому розпорядженю знарядя продукції. Таким чином, здаєть ся, людскість мусить повернутися до того, з чого вона почала: як в стародавньому господарстві витворець і знаряде продукції складали одну цілість, так і в новому соціялістичному господарстві витворець не буде відірваний від знарядя продукції. Та існує глибока різниця між господарством дрібних витворців і соціялістичним господарством. При суспільному поділі праці, кожний витворець виробляє в своїому господарстві один продукт, при чому окремі витворці (слюсарі, шевці і т. д.) не вступають між собою в союз для полегшення продукції. Таким чином дрібне господарство позбавлене всіх користий співробітництва і мануфактурного поділу праці, і ми вже бачили, в яких величезних розмірах мануфактурний поділ праці збільшує її видатність. Колиб тепер людскість повернула ся відразу до дрібного господарства, вона мала би величезні утрати. По 1-ше, зменшила ся би видатність праці; по 2-ге, всі знарядя продукції, витворені при ка-

піталістичному господарстві, всі сі фабрики і машини довело ся б кинути, бо не можна їх поділити між дрібними витворцями, ні ужити инакше, як за помічю спільної праці. Ось через що нове господарство не повинно бути господарством окремих дрібних витворців, при котрому кожний витворець окремо для себе володіє знарядями продукції. Нове господарство буде **суспільним, (соціалістичним)** господарством, при котрому витворці будуть користати з усіх добрих сторін співробітництва і мануфактурного поділу праці. Занадто дорогою ціною купила людскість всі поліпшення, зроблені капіталістичним господарством, всю цивілізацію, щоби від разу відмовити ся від них і вернути ся до первісного стану. Капіталістичне господарство сполучує багато робітників в одній якій небудь продукції, на одній фабриці, примушує їх робити гуртом, робить їх працю суспільною, збільшує сим видатність праці. Запроваджене машин повинно полегшити і скоротити працю робітників. При капіталістичному господарстві запроваджене машин не зменшує праці всіх робітників, але одну частину зовсім позбавляє праці і викидає на вулицю, а для другої частини робітників удовжує понад міру робочий час. Машини скорочують і полегшують працю робітників, але при капіталістичному господарстві машини являють ся найлютіїшими ворогами робітників. При соціалістичному господарстві продукція лишаєть ся така сама як і при капіталістичному господарстві, себ-то праця робітників буде спільна, суспільна, бо тільки при суспільній праці можливе прикладане машин і взагалі великі поліпшення, що роблять людську працю незвичайно видатною. Та коли знарядя продукції будуть належати до всеї суспільности, себ-то до тих, хто працює, тоді і додаткова вартість, яку вони вироблять, теж буде належати до них. В сьому лежить уся суть соціалістичного господарства. Капіталістів не буде, і цілину продукції буде не зиск, а заспокоєне потреб людини. Через се при соціалістичному господарстві запроваджене машин не буде викидати “зайві робочі руки” на ву-

лицю, а для решти удовжувати робочий день, але для всіх робітників скоротить робочий день і полегшить працю. Коли на якій небудь фабриці працює 100 чоловіка, а винайдена машина може заступити 50 чоловіка, то при соціалістичному господарстві запроваджене машини не викине сих зайвих 50 чоловіка на вулицю, але зменшить у двоє робочий день усіх 100 чоловіка. Таким чином, щоби позбавити ся всіх лих капіталістичного ладу, товарового господарства і конкуренції, треба скасувати приватну власність на знаряддя і засоби продукції і зробити їх спільною власністю всіх працюючих. Треба скасувати окремі приватні господарства і запровадити натомість спільне величезне господарство, в котрому всі працювальні на спільну користь. Треба скасувати товарове господарство, продукцію для куплі-продажи і запровадити натомість продукцію для загального споживання.

Коротко кажучи треба запровадити соціалістичний лад.

Та чи можна запровадити соціалістичне господарство? Чи дійсно суспільність зможе забезпечити кожного, як слід, узявши на себе клопіт дбати про загальну працю для загального добра?

Учені прихвостні богачів кажуть, що коли б зібрати багатства цілого світа і розділити їх рівно між усіма, всі ледве ледве могли б животіти. Звідси вони виводять, що убожество, — се неминуче лихо. За теперішних порядків, кажуть вони, справи стоять краще: принаймні деякі забезпечені працею інших і можуть посувати наперед науки, умілости, робити нові винаходи та відкриття, котрі збільшують видатність праці. Змусить — кажуть вони, всіх працювати однаково — наука і видатність праці підупадуть, людність по давньому буде збільшувати ся, і незабаром запанує загальне убожество і озлоблена боротьба за кавалок хліба. При сучасній нерівності існує багато страждань, та такий уже світ; а запроваджене загальної рівності занастало би світ.

Подивімо ся, чи се так. Вилічено, що в освічених країнах Європи і деяких інших частин світа що ро-

ку вироблюють ся всяких продуктів і товарів на 89. 630.000.000 рублів. На кожду людину припадає річно 208 рублів, значить, на родину з 5-ох чоловіка — 1040 рублів. І се не так уже мало. Та ми брали всі сі країни разом а візьмим освічені країни. В Англії припадало би річно на родину 1685 рублів, а в Америці — 1950 рублів. Се вже й зовсім не зле.

Та хиба соціалізм лежить в тому, щоби зібрати і рівно поділити всі теперішні доходи? Зовсім ні. Тепер працюють не всі, значна кількість людей живе, нічого не роблячи, дуже багато людей займаєть ся безпожиточними справами, а часом і зовсім шкідливими.

В часі спокою на кождих 100 чоловіка здорової робочої людности, 3—4 чоловіка, в часі війни навіть 10 чоловіка, відриваєть ся для війська від корисної праці. Се все найкращі робочі сили, і замість того, щоб вони своєю працею удержували людність, доводить ся людности удержувати їх своєю працею. Тепер з рільництва і ремесла живуть тільки три четверті частини людности. З одної чверти значна частина займаєть ся торгівлею, лихварством і подібними заняттями, котрі нічого не додають до багатства країни. А скільки народу служить ледачим панам і вдоволяє їх забаганки! Ми вже бачили, як часто при сучасному ладі бувають торгово-промислові кризи. Скільки людей лишаєть ся тоді без роботи! Скільки товарів псуєть ся, не знаходячи покупців! Вилічено, що самі тільки безпосередні банкруцтва підчас криз коштують країну 5 руб. на кождих 100 руб. капіталу! А скільки дурно тратить ся робочих днів підчас страйків, без котрих годі обійти ся при теперішних порядках! В 1901 р. в Росії підчас страйків страчено, по відомости міністерства фінансів, майже 100.000 робочих днів. А скільки люду в звичайних обставинах лишаєть ся без праці! Ясно, що при хоч трохи розумнійшому розкладі праці доходи кождої країни повинні незвичайно зрости. Капіталістичний лад шкідливий для людскости, і кождий зайвий день його існування несе для неї величезні страти.

Візьмім видатність праці. Хиба за соціалістичного ладу вона б не почала зростати далеко швидше? Капіталістичні порядки, як ми вже бачили, дуже затримують зріст видатности праці. Візьмім наприклад рільництво. Воно ледви розвиваєть ся, і в сьому нема нічого дивного. Кому поліпшувати рільництво? Наш селянин забитий, неписьменний, убогий. Ледве він здобуде зайву копійку, її видушать з нього зборщики податків (закутори), або зручно видурить спритний глитай. Чиж можна при подібних обставинах думати про поліпшене систем і способів продукції? Звідки візьме селянин потрібні для сього засоби? Копирсає він собі виснажену, непіддобрену землю, кидає погане зерно і чекає, що дасть йому погода. Зв'язаний податками, малоземеллем, високою арендною працею, вічним безгрішем, задовженістю, не помірними процентами, продаючи все за безцін і купуючи все тричи дорожче, — селянин не може випростатись, не може вибити ся з під власти землі; його існуванє вічно висить на волоску, воно залежить від усіх випадків та примх природи.

З другого боку для великих власників часто нема користі робити які небудь поліпшеня, бо вони дорого коштують і вимагають обережного поводження виученого робітника. А коли такого робітника нема де взяти, і коли натомість можна мати за безцін селянина, готового обробляти панські лани своєю худобою, своїм плугом, своєю бороною, або, коли можна без всякої турботи здати землю тричі дорожче за гроші, або за частину врожаю тому самому робітникови, то нащо колишньому панові селянських душ дбати про видатність праці, коли він до ніякої корисної роботи не привик, коли він уміє тільки проживати, а не наживати. Страшно і подумати, яку величезну шкоду і для всеї людности роблять такі порядки. Але і при такій невеликій видатности праці сільські господарі ще нарікають на надмірну продукцію збіжжя, на низькі ціни і дуже часто зменшують кількість управної рілі.

В тих небогатьох благословенних кутках, де, або

рільник міг вільно відітхнути, взяти ся як слід до поліпшення свого промислу, або, де земельні власники не мали можливости безпосередно грабувати селян, а мусіли звернути увагу на поліпшене способів оброблення — в таких кутках уже й тепер ми бачимо справжні чуда людського розуму і рук.

При теперішньому пасію корів на звичайних лугах пересічно на одну корову потрібно 3 десятин. При штучному обводненю лугів можна випасти голову худоби менше, ніж на одній десятині; при сіяню трави, уживаю на пашу бураків та иншого в деяких місцях уже тепер уміють випасати до 5-и голов рога тої худоби на одній десятині, а на кращих землях люде умудряли ся випасати на одній десятині 8—10 корів.

Тоді як для нашого селянина урожай в 5 — 6 четвертей з десятини являєть ся добрим, на півночі Франції є рільники, що держують від 15 до 19, а в деяких особливо добре обставлених господарствах, навіть до 56 і 28 четвертин — на одній десятині землі таким чином в тих випадках може мати удержане 12 чоловік. Звичайно, вони орють землю поліпшеним, іноді паровим плугом; а в друге переорюють і боронують; беруть насіне з під машини до сортування; насіне не сіють, а при помочи особливих приладів садять рядами, обводнюють і піддобрюють землю річачами, про котрі наші селяне не чували і не швидко може й почувуть...

Під Парижом огородники часто платять за землю арендної плати на наші гроші 700, 800, 1000 руб. за десятину. Яким чином вони можуть виплачувати таку величезну суму? Тільки довівши видатність праці до незвичайної висоти. Вони, можна сказати, самі роблять собі землю і погоду. Піддобрюючи і підшущуючи землю, вони одержують особливий легкий садовий ґрунт — не землю, а золото; в ліпших господарствах огородник по скінченю арендного контракту увозить з собою всю землю. Вони сіють під склом, покривають рослини скляними рамами, роблять теплиці і ogrівають їх; особливими приладами глибоко

прогрівають землю. Один з таких огородників на про стороні землі 46 сажнів довгій і 50 широкій — біля десятини — одержує річно 670 пудів моркви, 6000 качанів звичайної капусти, 3000 цвітної, 5000 кошів помідорів і т. д. і т. д. — усього коло семи з половиною тисяч пудів різних овочів.

Правда, ми казали про виїмкові випадки. Та вони виїмкові і рідкі тепер. А завдане соціалізму саме в тому і полягає, щоби дати всім людям ті сприяючі умови для праці, при котрих сі виїмкові випадки стануть звичайними, і всім людям буде забезпечений цілковитий добробут і щастє.

Бачучи такі чуда людського розуму і умілости, можна тільки посміяти ся над людьми, котрі кажуть, ніби то через те так багато убогих, що за багато розвело ся народу і на землі стало їм тісно. Ні, лиха та нещастя так багато є через те, що теперішні порядки пригноблюють людей убожеством і темнотою, каторжною невилічною працею; їх повертають в робочу худобу, їм не дають заволодіти природою, опанувати її. І се не тільки в рільництві є; те саме, тільки в меншій мірі, ми бачимо і в фабричній промисловости. І там капіталістичні порядки не дають відповідного простору для збільшеня видатности праці. В Росії наприклад капіталісти ще не мають користи запроваджувати багато машин, які вже запроваджено в Англії. Через що? Бо в Росії робочі руки дешевші, ніж там. При соціалістичних порядках можна було би зараз запровадити багато машин, для котрих тепер нема і не може бути місця. Коли машина заощаджує більше праці, ніж скільки треба витратити на її виріб, вона вже буде корисна при соціалістичному устрою. Не те ми бачимо тепер. Тепер капіталістові не те важне, скільки машина заощадила праці, а те, скільки заощадила вона йому оплаченої праці. А оплачує він тільки частину праці своїх робітників. За машину капіталіст мусить заплатити її дійсну вартість, а за працю робітників — тільки половину її вартости. Ось через що капіталістичний порядок затримує поширене і прикладане багатьох машин, затримує зріст ви-

датности праці. І тільки соціалістичний устрій дасть їй повний простір.

А скількиж здібних людей гине марно, скількох нищить брак освіти! Ті нечисленні самоуки з просто-го народу, котрі якимсь чудом здобули собі дорогу до знаня, дивують світ своїми відкриттями. Їх подивляють, їх славлять, але не думають про те, що, може бути, ще більше так само здібних і талановитих людей гине для суспільности під тягарем каторжної праці, що збогачує нечисленну клясу людей, ні до чого нездатних ледарів.

І тільки соціалізм розкує ті кайдани, що сковують людський розум, розбуркає ті багаті сили і здібности, які тепер сплять в народі, і незвичайно збільшить владу людини над природою. Теперішні чуда видатности праці будуть видавати ся діточою забавкою в порівнанню з тим, що дасть соціалізм. Та не будемо говорити про будуччину. Уже і сучасна видатність праці зросла на стільки, що при правильному провадженю загальної господарки, можна було би забезпечити кожного всім тим, що потрібне для розумного людського істнованя. Один німецький вчений, приятель робочого народу, зробив докладний обрахунок для німецької держави, скільки людей повинно робити і скільки саме часу, щоб забезпечити всіх громадян шістьдесять мільонової держави усіма продуктами рільництва, промисловости, ремесл і колоніяльного господарства (чай, кава і т. д.). В своїйому обрахунку він узяв на увагу тільки теперішню пересічну видатність праці, хоча дуже добре знав, що ся видатність що року збільшуєть ся. Він запитав себе: якого добробуту може нарід досягнути тепер, і скільки він мусить витратити на се праці? Колиж видатність праці в будуччині збільшить ся, зрозуміло, що й добробут теж збільшить ся і треба буде працювати ще менше. Ось що виходить з його обрахунку.

Щоби забезпечити шістьдесять мільонову людність усіми річами, потрібними для доброго житя, досить, щоби пять мільонів мужчин і три мільони вісімсот тисяч жінок робили що року не більше як 8

годин на день. Разом потрібно, значить, вісім мільйонів вісімсот тисяч робітників і робітниць, себ то приблизно одна сема частина всієї людности. Инакше кажучи, праця одного робітника може давати добре удержане для сімох чоловіка. Щоб справедливо працю ділити між усіма конечну для суспільности працю вистарчає наприклад запровадити загальну трудову повинність, котра тягла ся б не більше 10-и літ для мушчин і не більше 7-и літ для женщин, наприклад від 17 до 27 літ для мушчин і від 17 до 24 літ для жінок. До 17 літ усі вчили ся б на громадський кошт в школі і одержували б там розумну освіту і виховане. Потім всі йшли б на трудову службу, і по скінченю її мали б постійне удержане, на котре могли б цілком добре жити разом з дітьми, доки вони не підуть на трудову службу. Коли б хто, опріч конечних річей, забажав ще мати річи роскоші, він міг би по скінченю своєї служби, вступити до вільних ремісничих союзів, де разом з іншими виробляв би річи роскоші після свого уподобаня і смаку. Таким чином 10 літ праці мужчини і 7 літ праці женщины могли би забезпечити цілій родині гарне удержане на ціле жите. Мужчина і незамужна женщина, вислуживши термін обовязкової суспільної праці, мали би повну волю в розцвіті літ і сил і могли би уживати свій час або на дальшу працю, щоби ще збільшити рівень свого добробуту, або тільки на розумовий розвиток та ріжні втіхи, коли хочуть задовольнити ся таким достатком, який тепер мають пересічно заможні люде. Сього ще мало. Шістьдесять мільйонова людність має пять мільйонів триста тисяч мужчин і коло чотирох мільйонів женщин, що становить разом девять мільйонів триста тисяч людей, здатних до праці. А тому що треба тільки вісім мільйонів вісімсот душ, то можна було би річно біля шестидесяти тисяч людей увільнювати від обовязкової праці (трийцять тисяч мужчин, що за десять літ дасть триста тисяч, і трийцять тисяч женщин, що за 7 літ дасть двіста десять тисяч, а разом пятьсот десять тисяч). З сього привілею могли би користати найталановитійші люде, які забажали б посвя-

тити ся науці і штуці, щоби пізнійше принести користь суспільности своєю просвітною діяльністю.

Дуже легко було би опріч того зробити так, щоби трудова служба, котра буде відбувати ся при найкращих і найбільше корисних для здоровля умовах, не була подібна до сучасного житя в касарнях, щоби було яко мога більше свободи при виборі занятя і місця служби. Було би занадто довго оповідати про потрібні для сього заходи. Для сього була би потрібна ціла книжка. Зауважимо тільки, що виконавці найтруднійших і найнеприємнійших робіт могли би користати з ріжних полекш, як наприклад коротший робочий день, або менша кількість літ трудової повинности, а колиб не зважаючи на се, не знайшлосяб досить охочих, сі роботи виконували би усї по черзі, або по жеребку. Усе се, як ми зазначили, відносить ся до німецької держави, числячи її людність в шістьдесять мільонів. Легко зрозуміти, що справа зовсім не змінить ся, коли ми зробимо обрахунок для якої иншої держави з довільним числом мешканців, господарство котрої подібне до теперішного господарства німецької держави. Скрізь буде те саме. Десятилітною повинністю праці для мужчин і семилітною для женщин можна буде при соціалістичному устрою осягнути незвичайно високий розвиток освіти і забезпечене всіх на ціле жите.

В соціалістичному устрою кождий з радістю буде відбувати свою працю, котра стане для нього жерелом вільности, незалежности, щастя і цілковитого достатку. В соціалістичному устрою не буде дармоїдів, що нічого не роблять і живуть коштом чужої праці, не буде також і убогих, що угинають ся під ярмом невільної праці — всі будуть працювати стільки, скільки належить, і достатку вистарчить для всіх. Не буде також того, що бачимо тепер на кождім кроці, що побіч склепів, де полиці угинають ся від убраня і обуви, ходять півголі і босі робітники, що своїми руками виробили сю обуву і одєжу; що перед величезними вікнами пекарень, реставрацій та споживчих склепів блукають півголодні люде праці, що часом не

їли по кілька день. Не буде й того, що завсігди буває тепер: в країні голод, а з неї купці вивозять збіже за границю; тисячі мільйони людей не мають порядного убрання, а купці та фабриканти матерії нарікають, що за багато виготовлено товару і нема для нього збуту; що в цілих областях лютує голодовий тиф, а великі господарі зменшують засіви і заміняють ріллу на луги — кажуть, що ціни на збіже зменшилися, що збут за малий і засів не оплачується.

Тільки визволивши ся з під ярма невільної праці, людина застановить ся над тим, що не з самого хліба живе людина, що треба дати поживу і свому духові. Тільки тоді в усіх людей ясним полумем вибухне бажане знання, тільки тоді людина зрозуміє всю привабливість науки, де людський розум вдумаєть ся в усі твори природи, розкриває її таємниці і тішить ся тим глибоким змістом, який вона знаходить в усьому, що її оточує; тільки тоді людина глибоко відчує всю велич краси, навчить ся розуміти, цінити і знаходити її скрізь — в зоряному небі і в гірських вершинах і в безмежному морі, і в барвній зелені піль і лугів і в тайниках людської душі.

Визволивши ся від усіх поганих бажань, викликаних куплею-продажою і боротьбою з ближнім за існуванем, людський дух відродить ся, стане чутливішим до духового життя ближніх, бо в сих ближніх він буде бачити не своїх ворогів, яких треба бояти ся і поборювати, але своїх приятелів і товаришів праці, з котрими приємно працювати разом для загального добра.

Ще багато відбудеть ся великих перемін з упадком держави “царя-голода”, коли наступить держава “Визволеної Праці”. Не легко буде здобути сю нову державу, але працюючий люд все ліпше й яснійше починає розуміти, що має в своїх руках могутню, незломну силу. А коли він остаточно се зрозуміє, тоді скине з себе царську, шляхетську і купецьку неволю і з гордо піднесеною головою вступить до нової держави “Праці і Вольности!”

РОБІТНИЧЕ СЛОВО

»Робітничє Слово« є видаване робітниками в цілі ширення просвіти і правдивої, без жадних буржуазних закрасок, соціалістичної науки.

»Робітничє Слово« від початку свого існування стоїть твердо в обороні робітництва і ані раз не сходило з своєї соціалістично-інтернаціональної позиції.

»Робітничє Слово« виступає проти всяких дурисвітів і ворогів робітництва без огляду хто они такі.

Робітничє Слово містить різні корисні і цікаві статі, після найновіших напрямків соціалістичної науки, про політику, про справи робітничі і хліборобські, подає статі наукові, поучаючі, оповідання, поезії, новини з Америки, старого краю та з цілого світа. Всьо писане в »Робітничім Слові« дуже зрозуміло і приступно для кожного. »Робітничє Слово« виходить тижнево, що суботи.

Предплата на »Робітничє Слово« виносить: на цілий рік \$1.50, на пів року 80 центів. За границею: на рік \$1.75; на пів року 90 центів. Предплату належить слати на слідууючу адресу:

ROBITNYCHE SLOVO

BOX 64 TORONTO, CANADA.

Оказове число висилаємо кождому даром.

КНИЖКИ НАШОГО ВИДАНЯ

Новітна суспільність і церква	35
Народність і її початки	25
Нова евангелія	15
Нація як правна ідея й інтернаціонал	20
Селянство і Соціал-демократія,	40
Соціалізм а патріотизм	15
Словар чужих слів, котрий числить поверх 12.000 слів	\$2.00
З відки взяв ся чоловік?	25
Чому женщины жадають політичних прав ..	15
К. Маркс, його життя і наука	15
О походженю нашого Бога	15
Цар Голод	35
Як і коли люди научилсь говорити на свої мові	25
Замовленя і належитість просить ся слати на адресу:	

“ГОЛОС ПРАВДИ”

119 E. 7th Street,

New York, N. Y.

НОВІСТЬ!

Читайте!

НОВІСТЬ!

ВЖЕ ВИЙШОВ З ДРУКУ І ПРОДАЄТЬ СЯ

КИШЕНКОВИЙ СЛОВАР ЧУЖИХ СЛІВ

в котрім містить ся поверх 12.000 слів, 366 сторін дрібного друку. На тонкім міцїім папері. В шкіряній оправі.

СЕЙ СЛОВАР потрібний вам кожного дня. Читаючи книжки або газети ви находите багато чужих і незрозумілих слів. Маючи наш словарець, ви кожного часу можете вишукати з него кожде незрозуміле слово.

Сей Словар єсть удо сконалений і практичний для кожного Українця. Форма така мала, що Словарець даєть ся вигідно носити в кишени.

Купіть сей Словар як найскорше, щоб не зголосились тоді, як

наклад вичерпаєть ся.

Замовлення і моні-ордери просимо посилати на адрес:

HOLOS PRAWDY

119 E. 7th Street,

New York, N. Y.

G. B. C.

MAR 10 1994

